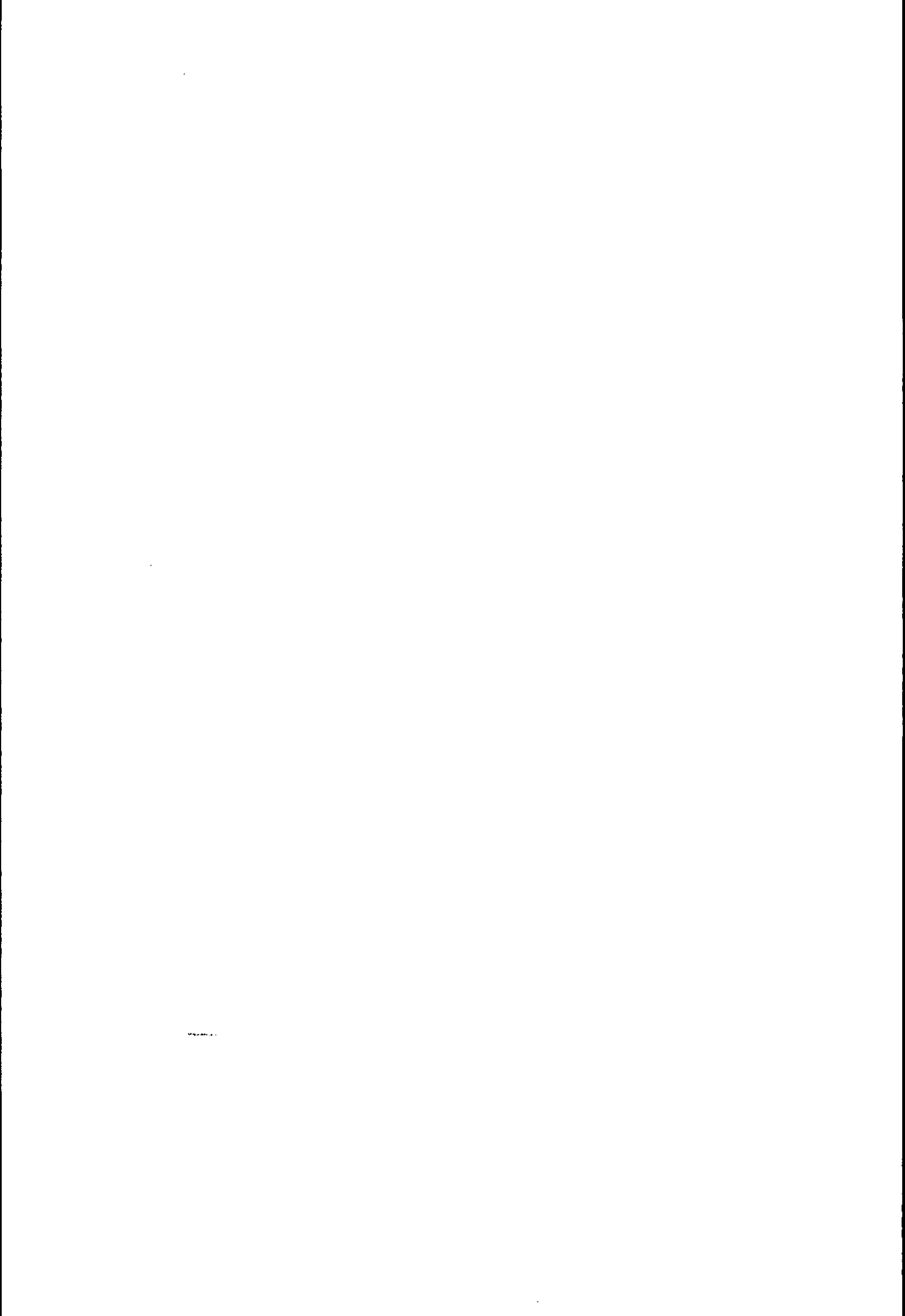

joves. malestar i estratègies de resposta

Fundació Jaume Bofill
Barcelona, ~~juliol~~ 2002
Desembre

Martí López Andreu
Núria Vallès Peris

SUMARI

PRESENTACIÓ DE LA RECERCA.....2

MODEL D'ANÀLISI.....6

OBJECTIU I HIPÒTESIS DE LA RECERCA.....9

METODOLOGIA.....12

1. ELABORACIÓ DE L'APARELL CONCEPTUAL.....16

1.1 LA IDENTITAT.....16

 1.1.1 L'interaccionisme simbòlic

 1.1.2 La construcció del subjecte

 1.1.3 La significació de la vida humana i els universos simbòlics

 1.1.4 La identitat postmoderna

 1.1.5 Pluralisme i recerca de sentit

1.2 LA JOVENTUT.....23

 1.2.1 La joventut com a transició al món adult

 1.2.2 Contingut cultural de la joventut

2. CANVIS SOCIALS EN LES JOVENTUTS.....29

2.1 LA SOCIETAT DEL TREBALL.....29

 2.1.1 Canvis i crisi de la societat del treball

 2.1.2 Joves i inserció laboral

 2.1.3 Estratègies d'inserció laboral

2.2 CAPITALISME DE CONSUM.....39

 2.2.1 Generalització del consum

 2.2.2 Característiques de la societat de consum

3. JOVES, CONSUM I MALESTAR.....46

3.1 LA IDENTITAT EN L'ESFERA PRIVADA: LA FI DEL TREBALL EXPRESSIU?...46

3.2 MALESTAR EN EL CONSUM.....48

 3.2.1 Consum i felicitat

 3.2.2 La base del malestar: L'ésser "autònom negatiu"

3.3 LA PARTICIPACIÓ DELS JOVES EN LA SOCIETAT.....51

 3.3.1 La fractura social

 3.3.2 La fragmentació social

 3.3.3 La problemàtica de l'eix ciutadania

3.4 MALESTAR I ESTRATÈGIES DE RESPOSTA.....	59
4. GRUPS DE DISCUSSIÓ AMB JOVES.....	63
4.1 DISSENY I GUIÓ DELS GRUPS.....	63
4.2 ANÀLISI DEL DISCURS.....	67
4.2.1 Estratègies d'inserció laboral	
4.2.2 Valors expressius i valors instrumentals del treball	
4.2.3 Dinàmiques col·lectives d'identificació	
4.2.4 Consum i oci	
4.2.5 L'individu "autònom negatiu"	
CÒNCLUSIONS FINALS. EL MALESTAR ENTRE ELS JOVES.....	81
BIBLIOGRAFIA.....	88

PRESENTACIÓ DE LA RECERCA

INTRODUCCIÓ

És un debat recurrent en diferents àmbits la condició de la joventut en la nostra societat. No són pocs els debats, estudis i comentaris que s'estan generant en relació a la joventut, del seu suposat passotisme, no entendre què els passa, per què fan les coses, etc. Davant aquestes consideracions, que associen a la joventut característiques socialment considerades com a negatives, ens trobem que simultàniament les característiques socials de la joventut apareixen en els mitjans de comunicació i en la publicitat com l'ideal a seguir, com els trets i característiques positives que haurien de tenir el conjunt de la societat.

Com és possible doncs aquesta aparent contradicció? Com pot ser que una categoria social tingui alhora connotacions negatives en determinats aspectes, mentre sigui l'ideal en l'espai de la publicitat?. Per a respondre a aquestes preguntes, la sociologia dominant a fet ús d'estadístiques per seguir pensant la joventut en relació a la negativitat de les seves característiques, a el que no els permet arribar a l'estatus d'adults. La nostra proposta, sense menysvalorar el paper de les estadístiques en tant que descriptors de fenòmens estructurals (en la recerca en fem servir), parteix del que un dels grans sociòlegs actuals ha anomenat sociologia reflexiva (Bourdieu). És així que entenem la sociologia com un exercici de reflexió sobre les pràctiques i pensament del subjecte, entenent l'acció i situant-la en uns determinats eixos estructurals que ens han de permetre comprendre el fet social a través d'un exercici d'aproximació a com han arribat determinats fets socials a ser el que són.

Aquesta tasca de reflexionar sobre el caràcter social i construït dels fenòmens socials és especialment rellevant en la nostra recerca. Nosaltres, ens volem aproximar a la construcció de la joventut en la nostra societat partint d'un fet per nosaltres clau: la joventut és una construcció de la modernitat sotmesa als canvis i transformacions que aquesta pateix. Partint d'aquestes consideracions, considerem que la pròpia categoria "jove" és canviant en relació a la transformació des d'una societat que podríem anomenar "societat del treball" a un nou marc social que encara està per definir

(postmodernitat, societats postindustrials, etc.), a partir de la introducció paulatina del consum en massa i les crisis de sentit que esdevenen quan el pluralisme es converteix en l'univers simbòlic de la societat.

A partir d'aquestes consideracions, establim que el nostre objecte d'estudi és aproximar-nos a la construcció de la joventut en els eixos socials que hem esmentat breument, i com aquesta construcció de la "joventut post" accentua moltes de les característiques que ja podem trobar en el naixement de la joventut, i que es concreten en una pèrdua de vincle social i un malestar endèmic. És aquest malestar que trobem en la joventut, i que s'accentua per les condicions concretes de construcció d'aquesta en la nostra societat, que trobem les bases de la definició negativa de la joventut. És la pròpia construcció social actual de la joventut la que converteix els joves en símptoma de la crisi de la nostra societat i en l'ideal de la publicitat i el consum.

Com hem senyalat, existeix la tendència a definir els joves des del punt de vista del que no són, fet que sovint dibuixa la imatge d'un jove passiu i apàtic decidit a acceptar i jugar al joc el que li toca. El que nosaltres també volem fer palès, i és un dels principals objectius de la recerca, és que els joves també estableixen estratègies de resposta al malestar generat per la seva condició en la societat. El que fem notar, però, és que no és pertinent parlar de participació sociopolítica dels joves d'acord amb l'esquema clàssic (que ningú se'ns enfadi, estem parlant a grans trets, no de casos concrets) doncs les condicions de producció de la joventut, sotmesa a l'individualisme, a la incertesa i als valors instrumentals ("subjectivitat precària" de la que parla el recent treball de Miró i Ortíz (????)), dinamiten les bases socials de l'acció col·lectiva en base a l'eix ciutadania. Les estratègies de resposta dels joves són més subtils, són línies de fugida difícils de canalitzar i polititzar; no són estrictament polítiques, sinó que tenen més a veure amb la relació que s'estableix amb el grup d'amics, amb les institucions, etc... I aquest és el gruix central de la nostra recerca, aproximar-nos a aquestes estratègies de resposta i veure com els diferents condicionants socials ens expliquen diferents maneres d'actuar i de respondre per part dels joves.

Metodològicament, la recerca es duu a terme en dues fases: en la primera fase s'estableixen les característiques actuals del mercat de treball per senyalar-ne la impossibilitat avui en dia d'establir els itineraris d'inserció laboral pròpis de la societat fordista. En la segona fase, entrem en continguts de caràcter més qualitatiu i a través dels grups de discussió pretenem establir els diferents itineraris d'identitat dels joves en

l'esfera del consum i l'oci, així com les estratègies de resistència al malestar i pressió social. Per fer-ho, en els grups de discussió hem combinat dues variables:

- a) Origen socioeconòmic-capital educatiu;
- b) Grau d'independència de la llar familiar-ingressos.

La primera, està prou justificada en el desenvolupament teòric; la segona, fa referència a que si estem parlant de la condició jove com una situació de dependència de la llar familiar alhora que autonomia virtual (consum i oci), és lògic que el major o menor grau de dependència de la llar familiar dibuixi itineraris i estratègies diferenciades.

La distribució de la recerca té quatre grans parts. En la primera part, establim el que és la preparació de la recerca, a partir d'establir el model d'anàlisi de la recerca (és a dir, el marc teòric i els conceptes entorn als quals situem el nostre objecte d'estudi) i de dedicar un temps que creiem necessari en definir el que entenem per *identitat* i *joventut*, dos conceptes claus en el moment d'establir el caràcter social d'ambdues institucions socials.

Tot seguit, hem establert el marc societal que marca les transformacions en la construcció de la identitat i la joventut. Així, hem definit el que podríem anomenar societat del treball, fent especial referència a aquelles dinàmiques que afecten als joves, tals com la precarietat laboral i la multiplicació i desestandardització de les insercions laborals. Tot seguit, hem definit la transició cap al que hem vingut a anomenar capitalisme de consum de masses, senyalant-ne els factors rellevants en la construcció de la identitat i la joventut.

El tercer bloc, amb el títol de *Joves, consum i malestar*, és ja una aproximació teòrica al que seria la construcció de la joventut en els nostres temps, sotmesa als condicionants socials en transformació i canvi en la materialització de la identitat en els joves. En aquest sentit, és aquí on definim i fem palès el *malestar* de la joventut en l'actual construcció social d'aquesta. I així, l'últim bloc són les conclusions, on hem recollit les conclusions dels grups de discussió per a tal d'establir els mecanismes de resposta dels joves davant aquesta situació, que és l'objecte d'estudi de la nostra recerca.

MODEL D'ANÀLISI

El pas de la societat del treball al capitalisme de consum ha provocat un seguit de canvis que, afectant al conjunt de la societat, tenen una especial rellevància en el que s'ha vingut a anomenar joventut. Així, al considerar la joventut com una construcció social (Cardús i Estruch, 1984; Prieto, 1994) i, per tant, condicionada pels canvis que es donen a nivell global, en ressaltem el seu caràcter en tant que agent interioritzador de les normes i procediments específics de cada societat, que s'interioritzen a partir de constituir-se en universos simbòlics que guien normativament la vida del subjecte (Berger i Luckmann, 1997).

Les seguretats que ofería la societat fordista es basaven en la gairebé plena ocupació masculina en condicions de treball i vida homogènies i en la relegació de la dona a la llar. Aquest fet generava que la joventut fos el període social previ a l'assoliment d'una sèrie de fites de caire social, l'element central de les quals era el lloc de treball (Gil Calvo i Méndez, 1985). En aquestes circumstàncies, les identitats que es generaven en els joves es basaven en la posició a ocupar en un futur en el mercat de treball degut a l'origen social (insercions laborals obreres, burgeses o de classe mitja) (Prieto, 1994).

Els canvis que ha experimentat la societat, que caracteritzem com l'expansió del consum i la degradació del treball, i que han donat lloc al que s'ha vingut a anomenar societat del consum (Baudrillard, 1974), també repercuteixen sobre la construcció social de la joventut en el nostre temps. En aquest sentit, a les societats actual les podem caracteritzar com de "crisi de sentit", tal i com ho defineixen Berger i Luckman (1997), on desapareix una manera única de veure el món i no hi ha cap institució o cosmovisió global que tingui el monopoli en la orientació de la vida quotidiana, generant inseguretats, tant a nivell individual com col·lectiu. Les ruptures de les seguretats del fordisme i l'acció disgregadora socialment del mercat (Polanyi, 1987), junt amb l'expansió del consum com a motor de l'economia, expandeixen les crisi de sentit en el cos social i en la joventut en particular. Les crisi de sentit es reforcen i es realimenten en el fet que les ruptures de la flexibilització i precarització generalitzada dels llocs de treball

trasllada la cerca de la identitat i el sentit cap a l'esfera del consum i l'oci (Castillo Castillo, 1989), on les identitat que s'hi generen són puntuals i fugaces (Piñuel, 1992).

En l'acte de consumir el que guia l'acció és la voluntat de diferència, entesa des del punt de vist del estatus social i l'esquema de classes (Bourdieu, 1998), fet que junt amb la seva fugacitat provoca una constant insatisfacció (Ortí, 1994) i malestar (Baudrillard, 1974). En aquest esquema, l'individu tipus-ideal és l'ésser "autònom negatiu" (el concepte el prenem de Senett (1982), però hi afegim l'adjectiu de negatiu) que es presenta com una totalitat i no necessita de l'aprovació dels altres. Aquest individu tipus-ideal, que actua com a disciplinador social (meta a la que tothom s'hi ha d'acostar) dinamita les bases de l'acció col·lectiva i del sentiment de pertinença.

La joventut actual se'ns apareix en la societat dibuixada com la que recull l'esquerdament dels models socials que hem narrat, doncs és clar que només a partir de la constatació de la pèrdua de models i de sentit de les societats actuals, un grup social com els joves, amb problemàtiques d'identitat per definició, pot esdevenir el model a seguir pel conjunt de la societat (Cardús i Estruch, 1984). I és en la indefinició per definició de la joventut on, en el pas cap a la cerca de la identitat en el consum i l'oci, trobem el camp propici per la construcció de la joventut en els esquemes d'autonomia negativa senyalats anteriorment. Aquest fet, que dinamita les bases del nexa social, junt amb la realitat d'expansió dels sectors exclosos (Foessa, 1995) ens acosta a processos de fractura social per a determinats sectors.

En el malestar generat en la joventut per les transformacions socials, aquest no es queden passius acceptant la situació, sinó que es creen mecanismes de resposta, de resistència cap a aquesta situació de pèrdua de sentit, i de cerca de mecanismes i pràctiques que plenin de sentit les vides. La hipòtesi de la nostra recerca és que en aquest camí d'establir les formes de resposta (no explícitament polítiques, però sí en l'arrel) l'origen socioeconòmic dibuixa itineraris i situacions diferents.

OPERACIONALITZACIÓ DEL MODEL D'ANÀLISI

Dimensions	Categories	Indicadors
1.		
·Societat del treball	estratègies d'inserció laboral (per origen socioeconòmic)	
↓		
·Canvis esfera del treball (CT)	fragmentació esfera productiva	(1) tipus de contracte
↓		
·Capitalisme de consum (CC)	desplaçament identitat del treball al consum	(1) poca importància valors expressius del treball
↘	critèri diferenciador de classe en l'acte del consum	(2) dinàmiques col·lectives de consum
↘	tipus ideal: individu "autònom negatiu"	(3) ¿què es consumeix i qui ho consumeix?
		(4) individualisme
		(5) no necessitat dels altres en els projectes vitals
2.		
·Crisi de sentit (CS)	ruptura sentiment de pertinença	(1) desaparició projectes projectes col·lectius (universos simbòlics comuns)
↓	inseguretats vitals	(2) impossibilitat d'establir projectes de vida a mig/llarg plaç
·Construcció actual de la joventut (CJ)	capitalisme de consum	CC1,.....,CC5
↘	crisi de sentit	CS1, CS2

OBJECTIU I HIPÒTESIS DE LA RECERCA

Objecte d'estudi de la recerca

L'objectiu de la nostra recerca consisteix en veure com els canvis socials que s'estan donant a nivell global (pas de les societats fordistes a les postfordistes o del consum) estan tenint repercussions en la identitat jove i els itineraris d'identitat dels mateixos, així com en la seva participació socio-política.

El que hem de veure és com en el pas dels itineraris d'identitat de l'esfera del treball a l'esfera del consum i de l'oci es limiten les possibilitats d'acció col·lectiva dels joves i es genera un malestar que provoca diferents estratègies de resposta. Així, cal definir quines són aquestes estratègies i quines son les variables sociològiques que les determinen.

Hipòtesis

L'argumentació del nostre treball es basa en un seguit de consideracions que lliguen el model d'anàlisi amb un seguit de tesis que se'n desprenen. En el nostre estudi pretenem corroborar el següent:

1) Considerant que:

- I) Vivim en un moment de canvi i transició del que havien estat les societats fordistes cap a unes altres que s'han caracteritzat amb el nom de postfordistes.
- II) El treball havia estat en les societats fordistes un eix d'identitat social basat en l'homogeneïtzació de les condicions de treball i vida dels grups socials.
- III) La ruptura de la norma social fordista afecta especialment a les diferents joventuts.

Aleshores A: Es dona una fragmentació en l'esfera productiva, per la diferenciació de les condicions de treball, que limita les possibilitats de participació i implicació dels joves a partir d'aquest eix; igualment, es perd el valor de centralitat en la construcció de la identitat del treball. Estem parlant doncs de la impossibilitat d'arribar a identifications col·lectives a partir del treball i del creixent domini de la dimensió instrumental del treball.

2) Considerant que:

IV) El treball dels joves ja no permet els itineraris d'identitat que es donaven en les societats fordistes.

V) L'esfera del consum i de l'oci esdevé l'espai d'autorealització i de recerca d'identitat social.

VI) Aquesta esfera basa la seva ideologia en la suposada llibertat i autonomia del subjecte.

Aleshores B: Els itineraris d'identitat dels joves es desplacen cap a l'esfera del consum i l'oci (esfera privada), que es presenta com l'esfera de l'autorealització i l'autonomia individual.

3) Considerant que:

VII) Les identitats que es donen en aquesta esfera reproduïxen les desigualtats de classe, al basar-se en el consum de signes i símbols d'estatus.

VIII) Es donen estratègies identitàries similars per condicions socioeconòmiques similars.

IX) El principi que guia les societats del consum és el de l'individu "autònom" negatiu (tipus-ideal), coherent i que no busca l'aprovació dels altres.

Aleshores C: Les identitats juvenils que es generen en l'esfera del consum i l'oci contribueixen a la destrucció de les bases socials de l'acció col·lectiva i del sentiment de pertinença.

4) Considerant que:

X) Aquest conjunt de processos tenen lloc en paral·lel a un procés en l'estructura social de ruptura social i fragmentació (dualització, societat dels dos terços,...).

XI) Els joves pateixen més virulentament la ruptura de la norma social fordista.

XII) Els joves pateixen amb més força la ruptura del sentiment de pertinença al basar-se la seva identitat fonamentalment en el consum i l'oci.

Aleshores D: La precarietat laboral i la ruptura del sentiment de pertinença pot dur als sectors més desprotegits de la joventut cap a tendències d'exclusió del cos social.

5) Considerant que:

XIII) Fenòmens socials de la societat contemporània tals com l'hedonisme i la crisi de sentit són patits amb més força pels joves.

XIV) Aquest fet crea un malestar en els joves, ja que les identitats que es donen en aquesta esfera són fugaces i es basen en al constant superació.

XV) Els joves desenvolupen un conjunt d'estratègies de resistència similars per l'origen socioeconòmic.

Aleshores E: Els joves creen estratègies identitàries similars per un mateix origen socioeconòmic, alhora que aquestes són el reflex d'unes estratègies de resposta concretes al malestar generat.

6) Considerant que:

XVI) No estan garantides les bases materials (drets socials) de la ciutadania per grups de la societat, i dels joves en particular.

XVII) La ruptura del nexa social és especialment rellevant en els joves.

Aleshores F: L'Eix ciutadania com a mecanisme explicatiu de la participació sociopolítica no és vàlid pels joves, doncs no explica ni la no participació en les estructures formals ni en altres àmbits.

METODOLOGIA

Les tècniques qualitatives són especialment rellevants en el moment que som conscients de que en l'anàlisi de la realitat social no ens trobem només amb fets (accions humanes o aconteixements), sinó també amb discursos d'individus i grups. Aquests últims són diferents dels primers, en tant que comporten la existència de les significacions culturals de la comunicació simbòlica, estructurada per un sistema de símbols intersubjectius o llenguatge, i atravesada pel sentit subjectiu del subjecte parlant. Ara bé, tal i com senyala Ibáñez (1992), no s'ha de visualitzar amb una separació entre tècniques quantitatives i tècniques qualitatives, sinó entre tècniques estructurals i tècniques distributives. Les tècniques distributives consisteixen en constatar com es distribueixen els fenòmens, quantificant-ne les seves freqüències, etc. Les tècniques qualitatives, en canvi, a través de la interpretació de la subjectivitat aliena configuren les estructures que ordenen coherentment els processos socials.

El que hem de fer notar, però, és que tant la constatació empírica dels fets com la interpretació i anàlisi dels discursos, tot i que apunten a dimensions ben diferenciades de la realitat social, constitueixen perspectives parcials i vies estretes d'accés a una mateixa realitat social (Ortí, 1996). És així que alguns autors han senyalat la necessitat d'acceptar una articulació entre les dues perspectives entorn a quatre qüestions (Alvira, 1983): a) de l'enfrontament entre comprensió i explicació a "l'explicació comprensiva"; b) reconsiderar la crítica qualitativista sobre la impossibilitat de mesurar en sociologia i abandonar la noció de totalitat que aquestes tenen; c) que en ambdues perspectives els conceptes compleixen una missió medidora entre teoria i observació; i d) senyalar la importància adquirida en l'actualitat per la "generació de teories" en ambdues perspectives.

El fet és que és necessari contextualitzar les tècniques d'acord amb el que es vol veure. Si volem medir i quantificar la relació entre determinats fenòmens (per constar-la), les tècniques quantitatives serien els idònies. El problema rau quan unes o altres tècniques tenen pretensions d'abastar el conjunt de les manifestacions de la realitat

social. Així doncs, el lloc d'ambdues perspectives s'ha anat difuminant fins a un cert tipus de fusió que podríem anomenar complementària, on una i altra perspectiva han abandonat les seves intencions de totalitat i es centren en una adequació entre la tècnica i l'objecte d'estudi. És doncs l'objecte d'estudi el que guiarà i manarà la tècnica a fer servir, doncs dependent del què volem veure i com ho volem veure, farem ús d'una o altra tècnica d'investigació social.

• La tècnica dels grups de discussió

Podem definir amb Ibáñez (1992) el grup de discussió com un grup simular, que per les seves característiques s'aproxima a la presa de decisions grupals en la realitat. És doncs un exercici de simulació, un projecte de conversació socialitzada en el que la producció d'una situació de comunicació grupal serveix per a la captació i anàlisi dels discursos ideològics i de les representacions simbòliques que s'associen a qualsevol fenomen social (Alonso, 1998b). Així, es tendeix a recrear una vivència col·lectiva focalitzada en una sèrie de temes degudament seleccionats, i s'investiguen les formes de construcció significativa de la conducta del grup de pertinença i de referència.

Hem de senyalar doncs la importància de les dinàmiques de grup (Ortí, 1996), en especial quan parlem de la seva pertinença sociològica, doncs n'hem de senyalar el seu caràcter pragmàtic, macrosociològic i extragrup... doncs el grup és només un marc per a captar les representacions ideològiques, valors, fomacions imaginàries i efectives, etc. dominants en un determinat estrat, classe, o societat global. En aquest sentit hem de ser conscients que el grup de discussió és la imposició d'una problemàtica en la que els subjectes no solen reflexionar-hi quotidianament, doncs forma part del sentit comú pràctic en el que els subjectes ens desenvolupem quotidianament. És així que amb els grups de discussió creem una realitat virtual o de segon ordre, on els universos intersubjectius, en els que el sentit i la significació de les coses és el producte d'un procés de comunicació de la realitat mateixa, posen de manifest la construcció que es realitza per a la creació, objectivació i legitimació d'universos simbòlics (Berger i Luckman, 1997).

Així, la pertinença sociològica de la tècnica és que el grup està dissenyat per donar comptes de la manera en que els subjectes i els grups construeixen i donen sentit als aconteixements i circumstàncies en que viuen, fent sorgir les categories i interpretacions que es generen en els marcs intersubjectius, per mitjà de processos comunicatius i lingüístics. Els avantatges de la interacció grupal, de la presència de varis

entrevistats, és que les respostes o intervencions sorgeixen com a reacció a les respostes o intervencions d'altres membres presents en la reunió, produïnt-se l'anomenat "efecte de sinèrgia" que provoca l'escenari grupal (resultats diferents als de l'entrevista individual) (Valles,1997).

Estem parlant, doncs, de que el grup de discussió és l'ídoni per l'estudi de les representacions socials que sorgeixen a partir de la confrontació discursiva dels seus membres; la consciència dels fets pels subjectes socials, que es deriven de la introducció de la problemàtica i de la integració grupal, comporta l'existència de significats intersubjectius estructurat per un sistema de signes o llenguatges.

El grup de discussió és doncs una unitat pertinent de producció de discursos, on el procés de producció consisteix en l'enfrontament dels diferents discursos i el seu producte posa de manifest l'efecte de la col·lisió (discussió) en els discursos personals (convenciment) i en els grupals (consens), doncs ens centrem en una problemàtica que roman en un nivell latent o profund (Ortí, 1996). Quan ens servim dels grups de discussió guiem la nostra investigació segons criteris estructurals, investiguem el nivell de la llengua i no de la parla. Investiguem una ideologia, que no és altra cosa que una llengua acotada, doncs quan parlem som parlats per les ideologies que la societat ha grabat en nosaltres; així, cada ideologia està estructurada per un discurs (encadenament de proposicions) del qual els actors no en solen éssers conscients (Ibáñez, 1996).

• **Adequació a l'objecte d'estudi.**

El nostre objecte d'estudi consisteix en aproximar-nos a les construccions d'identitat i als itineraris de resistència que desenvolupen els subjectes conceptualitzats com a joves en el marc d'una situació de malestar. Així, la nostra recerca entra de ple en el marc de les representacions col·lectives "donades per descomptat" (Berger i Luckmann, 1997), on només la integració grupal i la introducció de la problemàtica per part de l'investigador poden generar la manifestació de les estructures col·lectives de significació al respecte.

És així que el grup de discussió és la tècnica idònia per fer palesa la identitat social i les seves representacions, doncs quan parlem d'identitats socials, ens referim a com som definits pels demés, a la nostra identitat en una determinada situació d'interacció social. I això ho veiem en els grups de discussió ja que en aquests es crea una trobada, en el sentit de situació social que li dóna Goffman (1973), en el que la interacció provocada i focalitzada tracta de servir de generador d'actes de parla que

són vehicle de categoritzacions socials

El grup de discussió és doncs el medi ideal per a l'expressió de les ideologies socials, és la unitat pertinent de producció de discursos ideològics (Ortí, 1996), doncs és en aquest marc on les ideologies socials que sorgeixen de la integració grupal en la societat de consum esdevenen nítides. Si volem aproximar-nos a pautes de comportament i pensament grupal, la tècnica del grup de discussió és la més idònia, tant en el moment que fa aparèixer les estructures grupals de les ideologies socials, com en el moment que supera el convenciment individual i engega un efecte d'inèrcia similar al dels processos d'integració grupal que tenen lloc en al realitat social.

1. ELABORACIÓ DE L'APARELL CONCEPTUAL

1.1. LA IDENTITAT

La identitat la podem definir alhora com identitat personal i identitat social, doncs no podem entendre la pròpia identitat sense entendre la dels altres i el món que els envolta. Ens construïm i construïm en la interacció social amb els altres i amb l'entorn, la societat està dins nostre, som éssers socials, i aquesta és la naturalesa humana per excel·lència. Així doncs, si parlem d'identitat juvenil hem de definir de quins joves estem parlant, conèixer i analitzar alhora el seu context social, l'estructura i la història de la societat en que vivim. Perquè fora d'aquesta no existeixen aquests joves. Així, per comprendre la participació dels joves hem de comprendre també les seves relacions familiars, la seva situació en el mercat de treball, la seva influència dels mitjans de comunicació, les relacions amb els coetanis, el sistema educatiu en el que han estat inserits, etc.

La nostra vida quotidiana està travessada per un doble sentiment d'identitat paradoxal. D'una banda ens sentim propers a altres persones, amb un grau de semblança important a través d'una diversitat d'aspectes i sabem que hi compartim algunes coses, en certa manera ens hi identifiquem. D'altra banda, però, volem ser nosaltres mateixos, amb una identitat pròpia, diferenciada i exclusiva. Així doncs, quina és la relació psico-social entre aquestes dues experiències d'identitat? És una relació que inclou un procés d'aprenentatge particular del tipus de societat en què vivim, amb unes normes socials i una cultura específiques, una ideologia particular, una història determinada i unes relacions de poder concretes.

1.1.1. L'interaccionisme simbòlic

En l'interaccionisme simbòlic inspirat per Mead (1982) es considera que el *self* o la identitat no preexisteixen a les interaccions socials, sinó que sorgeixen en el transcurs d'aquestes, es considera que és constituït per les respostes dels altres cap a un mateix i per les respostes d'un mateix cap a si, i, alhora, cap als altres. A la percepció que tenim

de nosaltres segons les mirades dels altres que em construeixen el jo, hi responem fent reajustos, modificacions o canvis segons ho considerem convenient, segons criteris que adoptem de la forma més racional possible (des del jo). Mead parla, doncs, d'una concepció relacional i emergent del *self* (contraposant aquesta visió a una altra concepció substancialitzada del *self*). El *self* depèn de la interacció amb els altres, del context o la situació en la que té lloc la interacció, i de la forma com els actors negociïn el significat que donaran al context. De la forma com es signifiqui o s'interpreti el context i la interacció en depèn l'emergència d'un tipus de *self* o un altre. Així doncs, a partir de l'interaccionisme simbòlic, cal pensar-nos com a manifestacions o productes de les relacions.

1.1.2. La construcció del subjecte

El subjecte és el producte d'una trama històrica, un producte que, no pel fet de ser el resultat d'un context històric, social, econòmic, polític i cultural, és un ésser passiu, determinat. Enllaçant amb les teories construccionistes de la identitat, prenem algunes de les importants aportacions de Foucault pel que fa a la construcció dels subjectes. Foucault i els construccionistes no interpreten la creació del subjecte com una interacció entre la pròpia identitat personal i el medi social, sinó que la pròpia identitat és fruit de la dialèctica entre el jo i la societat. La societat està dins meu, jo sóc la societat, a la vegada que la societat és la interacció entre els jo però alguna cosa més que la suma d'aquests jos.

El que està per determinar són "*les condicions de possibilitat de l'experiència real i que aquestes no s'han de buscar del costat d'un subjecte (universal), sinó de l'objecte, o millor, en una xarxa de pràctiques complexa*" (Foucault, 1996: 28), entenent que l'objecte és la pròpia trama històrica, la constitució de sabers, de discursos, de dominis d'objecte, etc. No existeix un a priori universal d'ésser humà, de la mateixa manera que no existeixen formes o estratègies identitàries universals, com diu Foucault, es tracta d'una xarxa d'a prioris històrics.

Les persones són éssers pensants, i la forma en què pensen està directament relacionada amb la societat, la política, l'economia, la història, les categories generals i universals i les estructures formals. L'autor fa una història crítica del pensament, una història que faci emergir quins han estat els *jocs de veritat* en cada moment. Aquests jocs de la veritat estan constituïts tant pels modes de subjectivació com pels modes

d'objectivació. O sigui, tant per com s'entén i "autoentén" el subjecte en cada període històric, com per la manera en que quelcom es constitueix com a objecte de coneixement. Dit amb altres paraules, tant el que entenem com a identitat subjectiva pròpia com el que entenem per identitat social d'un grup és fruit de relacions dinàmiques pròpies d'un context socio-històric concret, i la manera en que definim i vivim aquestes identitats tenen molt a veure amb l'estructura social, els discursos del coneixement i amb les relacions de poder i dominació.

Les experiències no tenen cap sentit considerades individualment. El sentit és una forma complexa de la consciència, no existeix de forma independent, és consciència de que existeix una relació central entre diverses experiències. Desde aquest punt de partida podem remetre'ns a l'*hermenèutica*. Segons aquesta teoria en la construcció d'identitat és molt important la pròpia capacitat de reflexió sobre nosaltres mateixos, alhora que també és molt important la relació amb els altres. Per entendre la identitat hem de comprendre les seves narracions, (el llenguatge, el cinema, l'art, la televisió...) perquè en cada narració l'individu reconstrueix la seva identitat.

En una societat regida per les noves tecnologies, pels mitjans de comunicació i per la virtualització, els referents tradicionals per entendre la identitat (com podien ser gènere, edat i classe social) es transformen. En la vida quotidiana de les societats modernes els mitjans de comunicació difonen un tipus de coneixement especial que la gent inclou en el seu bagatge d'experiències. És el que alguns teòrics han anomenat com a *cultura de la simulació* (Pecchinenda, 1998), la realitat s'ha convertit en simulació, sense que això, però, la faci menys real. Desde aquesta perspectiva podem observar per exemple la cultura de l'oci dels joves, on cada cop són més importants els videojocs, la televisió, el cinema o internet.

Al llarg de la vida les persones anem construint unes categories biogràfiques de sentit, que ens permeten dotar de significació a les accions concretes. Algunes d'aquestes experiències subjectives, però, són més importants que d'altres, ja que a través de l'objectivació els actes es transformen en institucions socials. No tots els sentits subjectivament construïts són igual d'importants, les institucions de dominació i treball i els grups de poder intenten influir en la producció de sentit.

Són els micropoders de la vida quotidiana, una xarxa de poders que actuen a nivell de les rutines quotidianes, poders que interioritzem com a moral, ètica, normes... i que van teixint la nostra identitat, una identitat, doncs, inserida en una estructura de dominació i una historicitat concretes. És el famós *panòptic* del que parla Foucault

(1996). Foucault introdueix el concepte de *panòptic* en l'anàlisi del poder, doncs analitzar i comprendre el poder és crucial per entendre quin és el precés de construcció del subjecte i de la seva identitat. El panoptisme és una invenció tecnològica en l'ordre del poder, és un conjunt de mecanismes que operen a l'interior de totes les xarxes de processos de les que el poder se serveix, és la vigilància integral. El poder és l'ull que ens vigila, que està dins nostre "*l'individu no és allò donat sobre el qual s'exerceix i s'aferra el poder. L'individu, amb les seves característiques, la seva identitat, en el seu embastat amb ell mateix, és el producte d'una relació de poder que s'exerceix sobre els cossos, les multiplicitats, els moviments, els desitjos, les forces.*" (Foucault, 1992: 120)

1.1.3. La significació de la vida humana i els universos simbòlics

Les institucions històricament importants són aquelles creadores de sentit, tenint en compte, però, que aquest és un procés dinàmic entre els individus i les institucions, ja que aquests són alhora creadors de sentit i creats pel sentit. La desaparició de l'Església com a institució monopolitzadora de creació de sentit, és fonamental a l'hora d'entendre les importants diferències entre els valors i sentits en les societats tradicionals i en les societats modernes (sempre parlant desde els models del món occidental). En les societats tradicionals l'acció individual estava integrada coherentment en el sentit global de la vida, la identitat era única, autèntica, profunda i rígida. En canvi, en les societats modernes hi ha competitivitat i imposició en la producció de sentit, la identitat és més híbrida, múltiple, virtual, superficial i elàstica (Pecchinenda, 1998).

Per tal de que l'ordre institucional tingui sentit, cal legitimar-lo. Existeixen legitimacions horitzontals, que posen en relació l'ordre institucional global amb els individus, i legitimacions verticals, ja que dins de la vida de cada individu s'ha de fer subjectivament significativa la pròpia vida. La creació dels *universos simbòlics* és l'últim nivell de la legitimació, ja que integra tots els sectors de l'ordre institucional dins d'un marc de referència únic i global. "*Un univers simbòlic és un corpus de tradició teòrica que integra diversos àmbits de significació i que engloba l'ordre institucional en una totalitat simbòlica*" (Berger i Luckmann, 1996: 138), tenint en compte que els processos simbòlics són processos de significació que fan referència a unes realitats que no són les de l'experiència quotidiana.

Que l'existència social tingui un sentit és una gran ficció, perquè el que s'entén per sentit és una construcció socio-històrica arbitrària, que podria haver estat d'una altra

manera. Però aquest sentit ficitiu és real, perquè la realitat no és més que allò definit i acceptat com a real. Les diferents racionalitats estan en conflicte permanent perquè el seu sentit de la realitat sigui el més real, la definició dels universos simbòlics és llavors una gran lluita per aconseguir i/o conservar el poder i el poder és el desplegament d'una relació de forces.

1.1.4. La identitat postmoderna

El postmodernisme es caracteritza per una pluralitat de veus que rivalitzen el dret a l'existència, que competeixen entre elles per ser acceptades com a expressió legítima, ja que es subverteix tot el que semblava correcte, just i lògic (Agulló Tomàs, 1997). Un dels principals autors que intenta buscar explicacions al dilema de la identitat en aquesta nova situació és K. Gergen (1992), que equipara la saturació del jo amb les condicions inherents al postmodernisme. En les condicions actuals, les persones existeixen en un estat de construcció i reconstrucció permanent, ja no existeix un sol eix que ens pugui definir. Aquest tipus d'enfoc de Gergen es similar al de Touraine (1993) i Giddens (1994), sobretot pel que fa a la visió de la identitat, la persona o el subjecte com a realitat que es construeix de forma constant i de forma dialèctica amb la societat.

Què significa la *saturació del jo*? Les innovacions tecnològiques han introduït un nou tipus de consciència. Aquestes innovacions tecnològiques han estat centrals en la supressió o deteriorament contemporani del jo individual. La fusió d'identitats parcials ens han avocant a un estat "multifrènic" en el que comença a intuir-se el vertigen i la incertesa de la multiplicitat il·limitada, la saturació social ha envaït la vida quotidiana.

El procés de saturació ens porta a una nova concepció del jo, no com a realitat consistent i sòlida (jo com a objecte), sinó com a realitat fràgil, constuïda i reconstruïda en múltiples contextos, és una identitat relacional (jo com a procés). La perspectiva de Gergen ens mostra com el rol de cadascú passa a ser el d'agent participant en un procés social que "eclipsa" al ser personal, la realitat de l'individu deixa lloc a la identitat relacional, la identitat social només té a veure amb els rituals socials en els que hom participa.

Un tipus d'identitat estable i fixa eren mantingudes i mantenien un tipus d'estructura social sòlida. Amb aquest tipus d'identitat era possible fer de la "carrera professional" un objectiu o una finalitat al voltant de la qual organitzar la vida, la qual cosa possibilitava tenir una identitat fixa, immutable i reconeixible. Amb la saturació del

jo les possibilitats de cadascú són múltiples i diverses, es pot ser qualsevol cosa en qualsevol moment, només cal disposar còmodament dels rols, el vestuari i l'escenografia adients. El postmodernisme són possibilitats, no hi ha res verdader o definitiu, és possibilitat, construcció i multiplicitat.

1.1.5. Pluralisme i recerca de sentit

Tots naixem i ens criem dins del que en Berger i en Luckmann (1997) anomenen *comunitats de vida*, que són, a més, *comunitats de sentit*, és a dir, grups socials amb un determinat sistema de valors i de normes. Els individus es socialitzen en aquestes comunitats de vida i de sentit i n'interioritzen els valors, els fan seus. En la vida quotidiana i real de les persones, no poden existir grans discrepàncies entre les expectatives que es tenen i la realització pràctica d'aquestes, ja que, en aquest cas, es tendeix cap a les crisis de sentit.

La crisi de sentit, teòricament parlant, es pot produir a dos nivells. Un primer nivell serien les *crisis intersubjectives de sentit*, en les que la identitat de la persona es veu desequilibrada si es dona una incongruència persistent i sistemàtica en la forma en que les seves accions es reflecteixen en els altres. I un segon nivell, més rellevant per al nostre estudi, que seria un crisi massiva que caldria analitzar buscant les causes en l'*estructura social*. Això succeïria en el cas de que els membres d'una comunitat acceptessin cert grau de coincidència de sentit en el que s'espera d'ells, però fossin incapaços d'aconseguir-ho.

Segons els autors, existeixen dos tipus ideals bàsics d'estructura social: 1) Una societat *coherent*, amb un únic sistema de valors d'aplicació general. Aquest tipus d'estructura social no és susceptible a una crisi de sentit. 2) Una societat on els valors compartits no són vàlids per a tothom i que no s'introdueixen amb la mateixa intensitat en totes les esferes de la vida, ni tampoc aconsegueixen harmonitzar-es. Són els tipus de societats propenses a les crisis de sentit.

Al costat de cert grau de conflicte que és sempre inherent i necessari en una societat, també són necessaris uns valors comuns i unes interpretacions compartides de la realitat. Com ja hem dit, en les societats occidentals actuals, ja no existeix una institució única amb un sistema de valors supraordinals que dotin de coherència i sentit la vida de les persones. Hi ha grans institucions dominants (econòmica, política o

religiosa), amb el seu propi sistema de valors, que institucionalitzen determinades accions i les doten de sentit quan es produeixen dins de l'àrea que aquestes controlen.

Com que aquestes institucions no tenen un sistema de valors supraordinals, cada cop s'està definint amb més força l'espai privat, un espai no envaït per les grans institucions, integrat en un sistema de valors supraordinals, que ens permet dotar la nostra vida d'un sentit coherent. Un espai privat no centrat únicament en la llar on habitem, sinó un espai que recull totes aquelles accions no reglades o no institucionalitzades, el que s'ha construït com a oci. A través de l'espai privat podem aconseguir un mínim grau de consens. Així, existeix un "*mínim grau de consens que està garantit per l'acceptació general de que en les reserves privades de l'existència individual i de les comunitats de vida és possible aspirar a sentits de vida independents, diferents d'aquells d'altres individus i grups*" (Berger i Luckmann, 1997: 56).

Però aquest mínim grau de consens trontolla i pot entrar més o menys en crisi quan una institució gran legitima la seva acció i la seva racionalitat en nom de l'"interès general". Llavors, els individus i les comunitats poden dirigir la seva atenció cap a valors supraordinals que van més enllà del sentit instrumental racional. Aquesta nova direcció de l'acció pot entrar en conflicte amb la racionalitat instrumental específica, amb la qual cosa es creen les precondicions necessàries per a la coexistència de diferents sistemes de valors, és el *pluralisme*. No hem de pensar, però, que el pluralisme està directament relacionat amb una crisi de sentit. La crisi està més present si, al seu temps, el pluralisme es transforma en un valor suprordinal per a una societat, llavors podem parlar del *pluralisme modern*.

De la mateixa necessitat de sentit supraordinal ens parla Erikson (1980) quan fa referència a la *fidelitat*. Partint de la necessitat humana de sentir-se membre d'un grup, la joventut constantment està cercant alguna cosa a la que ésser fidel i, aquesta recerca pot tenir diferents manifestacions, ja que de vegades els joves busquen els extrems, arribant a actuacions que poden ser considerades delictives o fora de la llei.

Aquest concepte de fidelitat es complementa amb el de "diversitat", dos conceptes polaritzats però que es mantenen mútuament. La fidelitat sense diversitat ens portarien cap a l'obsessió i el desencant i, la diversitat sense fidelitat cap al buit i el relativisme. Alhora, en una situació de diversitat, o de pluralisme modern fent servir paraules de Berger i Luckmann, en que ens trobem davant de diferents possibles identitats, els sentiments de fidelitat i identitat pròpia són més necessaris i problemàtics, especialment entre els joves.

1.2. LA JOVENTUT

La joventut és un concepte que sempre ha comportat molts problemes a l'hora de definir-lo. Al ser un fenomen històric i cultural que es desenvolupa en unes condicions molt concretes, la manera de definir el què és ser jove i la seva duració depèn força d'un període històric a un altre, d'una cultura a una altra, etc. És així doncs que, en primer lloc, hem de veure com es defineix la joventut en les nostres societats. Per a aquest propòsit veurem primer la definició en termes socioeconòmics i descriptius del que és el període de joventut, i tot seguit passarem a un anàlisi del contingut de caire més cultural que suposa la creació de la joventut dins un esquema modernitat – postmodernitat de crisi de sentit i d'identitat.

1.2.1. La joventut com a transició al món adult

El primer que hem de fer notar, és que cal superar la idea de l'"edat" o "cohort" com a element determinant alhora d'analitzar sociològicament la joventut, sobretot tenint en compte que aquesta supera la dimensió estadística i demogràfica. Així, farem ús d'un dels textos inauguradors de la sociologia del joventut, el llibre d'Allerbeck i Rosenmayr (1979), on es senyalen dues vessants en el moment de definir la joventut: a) en relació a una sèrie de comportaments acumulats empíricament dins d'uns límits d'edat aproximats; i b) l'assoliment encara incomplet de drets, junt amb una encara dependent posició econòmica. Estirant aquesta segona vessant que senyalen els autors podem parlar que la joventut s'associa a un "estatus incomplet"; és a dir, la joventut seria aquella categoria social que encara no ha assolit els criteris d'estatus social, econòmic i jurídic que corresponen als individus adults en una societat determinada. Igualment, la primera vessant de la definició ens remet a un "concepte axiològic ideal", tal com senyala Agulló Tomás (1997), que correspondria a aquell conjunt de comportament socials, culturals, etc. que en una societat i en un període històric determinat s'associen a la joventut.

Com estem veient, és necessari situar la joventut com una condició sociohistòrica. I això és el que fa Zárraga (1985) quan, aproximant-se a la joventut com a categoria sociològica, en senyala com a elements de diferenciació interns el sexe (sic.)

i la classe d'origen. L'autor situa doncs a la joventut en un espai social i històric prefigurats i predeterminats, ja que la joventut no seria altra cosa que individus en un procés de posicionament social. És seguint aquest raonament que l'autor considera que és pertinent parlar d'una sola joventut, tot i l'existència de moltes classes de joves, ja que sociològicament la joventut faria referència a aquest procés social en el que es desenvolupa la transformació de cada subjecte en agent social.

Aquest procés social que és la joventut s'inicia quan finalitza la infància social i s'inicia el procés de pubertat. Així, si determinar el moment d'inici de la joventut no és excessivament complicat, el problema rau quan hem de determinar el moment en que el jove deixa de ser-ho i obté la condició adulta. Alguns autors (Gil Calvo i Menéndez, 1985) han senyalat un seguit de requisits per assolir la condició d'adult, basats en l'obtenció d'una quàdruple responsabilitat:

- 1) productiva (assignació d'un estatus ocupacional o professional estable);
- 2) conjugal (assignació d'una parella sexual estable);
- 3) domèstica (assignació d'un domicili estable);
- 4) parental (assignació d'una prole dependent).

Aquests requisits han estat redefinits per Prieto (1994). Per l'autor, la transició adulta és un fenomen multidimensional i es considera acabada amb l'assoliment de diferents fites que poden ser resumides en tres dimensions: uns recursos econòmics propis (treball), un espai físic propi (vivenda) i una unitat de convivència pròpia. D'aquestes tres dimensions l'element central i nuclearitzador de la resta és el primer, ja que sense recursos pròpis resulta impossible accedir ni a una vivenda ni a una llar pròpia; la transició al treball es converteix d'aquesta manera en l'element decisiu en la definició de la joventut, i condicionant alhora de la integració social del jove.

És aquest mateix sentit el que troba Zárraga (1985) quan ens parla de l'assoliment de l'edat adulta com una emancipació, com l'assoliment d'autonomia en tant que agent social: independència econòmica, autoadministració dels recursos, autonomia de l'existència personal i constitució d'una llar pròpia.

1.2.2. Contingut cultural de la joventut

En l'apartat anterior hem vist com la consecució de l'estatus d'adult depèn de la consecució d'un seguit de fites. Així, la joventut es defineix des del punt de vista de la

negació de les característiques de l'adult i ens trobem davant una definició social del que es jove que juga entorn a dos eixos:

- 1) el de la negativitat de característiques i drets del que estavem parlant;
- 2) etapa de diversió, i llibertat abans d'assumir els deures que suposa l'entrada a l'edat adulta.

En aquest treball, plantegem la necessitat d'anar més enllà de la definició donada en l'apartat anterior. Si bé és cert que en la nostra societat la construcció social del fet jove està definida com el temps social que va des de l'adolescència a la consecució de l'estatus d'adult, i que aquest es relaciona amb l'assoliment d'unes determinades fites socials, això només ens descriu el temps social que acull a la joventut; si volem anar més enllà hem de superar aquesta dimensió i entrar en consideracions de caire més analític.

És en aquest sentit que creiem necessari articular el naixement de la joventut amb el naixement de la modernitat (Cardús i Estruch, 1984; Prieto, 1994). Si partim de considerar que la modernitat duu aparellada la insatisfacció que produeix la vida col·lectiva en l'anonimat, degut a la fredor que es desprèn de la màquina burocràtica (la gàbia que senyalava Weber), l'absència de sentit al desaparèixer les grans metateories, i l'alienació que provoca el treball superespecialitzat (Marx), la joventut ha de ser quelcom més que un temps social definit pel capitalisme. Tal i com han senyalat Cardús i Estruch (1984) la joventut acabarà representant el tipus-ideal d'una societat en crisi; se'ns apareix com una categoria paradoxal, ja que és alhora problemàtica i tipus ideal: és el reflex de la crisi de sentit de la societat moderna i alhora és el subjecte hedonista i desarrelat que aquesta proposa.¹

a) La crisi d'identitat del jove²: Per Cardús i Estruch (1984) hi han un seguit de característiques socioculturals que ens aproximem a la comprensió del fenomen de la joventut en la nostra societat. El primer que senyalen és el de la crisi d'identitat del jove, que és necessari relacionar, tal i com senyalavem més a dalt, amb els del conjunt de la societat. Cada societat crea les condicions per al desenvolupament d'una determinada joventut, de tal manera que la joventut és el reflex dels problemes de la nostra societat.

¹ En aquest sentit, podem senyalar en els joves l'existència d'un doble mandat: obeeix i sigues tu mateix; el primer es tracta d'un sometiment psicosocial i cultural del jove que s'expressa en les dependències i disciplines per adquirir una identitat reconeixible per la societat, mentre que el segon és la fórmula comunicativa que emana dels mitjans de comunicació (Abelló i Carrión, 1989).

² Tant aquest punt com els següents amb els que caracteritzem culturalment la joventut han estat extrets del citat treball de Cardús i Estruch (1984).

En el desenvolupament de la identitat de l'individu, és en el període de la joventut on conflueixen tots els fenòmens identitaris de les fases anteriors del desenvolupament. És en aquest període on es confirma una identitat més o menys definitiva i es produeix una ideologització dels objectius, en el sentit que s'interioritza una visió del món global i plena de sentit.

És doncs en aquest moment que la societat en el seu conjunt apareix al jove com el model de referència per a definir la seva pròpia identitat. Si la societat mostra símptomes de descomposició (Gorz, 1998; Castel, 1997; i Fernández Durán, 1993, entre d'altres) i els models d'identificació són dèbils, el jove tendeix a identificar-se precisament amb la mateixa crisi o confusió d'identitat, adoptar-la de model.

Així doncs, la suposada problemàtica del jove respecte la seva identitat no pot ser separada de les transformacions i canvis que s'estan vivint en la societat en el seu conjunt. És així que hem de contextualitzar la categoria jove com una construcció social de la modernitat, en certa manera, com la situació social prototípica de la societat moderna i, avui en dia, en el pas cap a un cert tipus de postmodernitat, on l'esquerdament dels models socials, econòmics i culturals basats en el progrés i la modernització buiden de significat i sentit les vides i trajectòries dels individus. Així ha caracteritzat Honneth la concepció postmoderna de la fi dels meta-relats: "(...) *destrucció d'aquelles tradicions, confegides en termes normatius, a través de les quals els membres d'una comunitat podien encara entendre's comunicativament en el seu present a partir d'un passat comú i pel que fa a un futur construït de la mateixa manera*" (Honneth, 1999: 15).

És en aquest mateix sentit que constatem que la història (subjectiva, l'apropiació que en fa el subjecte) és una de les màximes fonts d'identitat pels individus, doncs es desenvolupa com un relat en el que nosaltres fem d'autors o d'actors, que s'inicia, es desenvolupa i arriba a la seva fi; així, mentre duri la Humanitat, volem continuar sempre amb la nostra història (Duclos, 2000). És doncs el passat comú, en tant que et sents membre d'una col·lectivitat, el que ens dona el sentit (contingut) individual necessari per desenvolupar-nos en el present i projectar les nostres vides cap al futur.

Paral·lelament, front als *ethos* de la modernitat, se'ns dibuixa un nou tipus-ideal d'estil de vida, de recolliment cap a l'individualitat i de desenvolupament d'uns estils de vida estètics. Tal i com senyala Foucault: "*Si estaba interesado en la Antigüedad, era porque, por múltiples razones la idea de moralidad como desobediencia a un código de normas está desapareciendo, [y] ahora ya ha desaparecido. Y a esta ausencia de*

moralidad corresponde, debe corresponder, la búsqueda de una existencia estética" (Foucault citat per McCarthy, 1990: 74). Les teories socials postmodernes fan doncs una interpretació positiva d'aquesta situació de pèrdua de sentit social i de derivació de la individualitat cap a elements de forma més que no de contingut, gràcies a la concepció estètica de la llibertat individual, on es veu l'oportunitat per a un desplegament juganer de les peculiaritats individuals i de la diferència (Honneth, 1999).

b) *La marginalitat com a model*: Reprenent la línia argumental de Cardús i Estruch (1984), considerem que la joventut només pot ser el model en una societat que s'ha quedat sense models per oferir a la joventut. És clar que només a partir de la constatació de la pèrdua de models i de sentit de les societats actuals, un grup social com els joves, amb problemàtiques d'identitat per definició, pot esdevenir el model a seguir pel conjunt de la societat.

Junt amb l'esquerdament dels models d'identificació col·lectiva, apareix el principi de l'autonomia individual com a fonament de la llibertat dels individus (idees pròpies, vestir amb personalitat, opcions particulars, pròpia manera de ser,...). La qüestió rau en que aquesta suposada autonomia queda gairebé sempre reduïda al consum de productes "personalitzats"; la diferència (tal com senyalen els teòrics de la postmodernitat) apareix com l'única possibilitat d'individualització.

El que estem veient, doncs, és que en la cultura de la marginalitat del jove els processos d'individualització passen per la diferència considerada en termes d'autonomia individual. Ara bé, si com estem veient aquesta suposada diferenciació parteix de l'assumpció d'unes determinades pautes de consum i oci, la suposada marginalitat dels joves se'ns apareix com una forma d'integració social a través de la diferència i el canvi (Piñuel, 1992); diferència i canvi que ens remetent a mers aspectes estètics i de forma, que envaeixen el propi cos convertit en objecte, i després de bona part de les seves característiques en tant que subjecte autònom.

La suposada autonomia del subjecte (superació dels aspectes heterònoms de la tradició, els metarrelats,...) no ens ha dut a l'autorealització i autocontrol racional dels processos socials, sinó que ha estat substituïda per l'esfera del consum i l'oci, de la distinció i la diferència superficial. I en aquest conjunt de coses hi tenen un paper molt important els mitjans de comunicació i la publicitat en tant que dotadors de significats a les pràctiques de consum i oci. Les diferències esdevenen gregàries, estimuladores del consum i inofensives per l'ordre social.

c) *Consumidors*: La individualització per diferència del jove ha través del consum gira entorn a dos pols d'atracció (Cardús i Estruch, 1984):

- 1) cap endins: el seu propi cos i les relacions interpersonals vistes com un pura prolongació del jo últim;
- 2) cap enfora: l'espectacle com a forma poc compromesa d'observar l'exterior, d'interessar-se per espais i temps no propis.

Aquest conjunt de dimensions duen a la creació de la identitat a partir de les activitats de l'àrea del temps lliure. La separació de l'esfera de la producció i del temps lliure-consum que exigeix la societat de consum, duu a que els estratègies identitàries es separin de l'esfera pública i se centrin en l'esfera privada i de consum (privatització com a fenomen de la modernitat). El temps lliure és doncs el temps privat per excel·lència, i és el concebut com a propi, doncs és on les ideologies de l'autonomia personal del consumidor han incidit més, front a una esfera pública i de la producció dominada per l'alienació en el treball i els processos burocràtics (esfera del no-control, on l'individu està absolutament dominant per factors "externs").

2. CANVIS SOCIALS EN LES JOVENTUTS

Com estem veient, la joventut ve definida pel model macrosocial i ghistòric en el que està inscrita. En aquest sentit, convé fer un repàs a les transformacions que està vivint la nostra societat i com aquestes incideixen en la construcció de les identitats dels i les joves.

2.1. LA SOCIETAT DEL TREBALL

En un primer moment farem una aproximació al que ha estat l'ordre social dels últims anys: la societat del treball, en que aquest actua com a mecanisme de cohesió i d'accés als drets socials. El treball, doncs, esdevenia el mecanisme a partir del qual s'assegurava la integració al cos social (plena ocupació masculina, treball de per vida,...), donant identitat i sentit a la vida dels individus (una professió, una carrera ascendent amb l'edat dins de l'empresa, etc.); alhora, és a partir del treball que s'obté l'accés a la major part dels drets socials (sanitat, prestacions contributives,...) en especial en un Estat, com l'Espanyol, que en aquest sentit podem incloure en aquella tipologia d'Estats del Benestar que anomenem continentals (Esping-Andersen, 1993) i que estan basats en l'obtenció de prestacions a partir de la participació en el mercat de treball.

Alguns autors (Aglietta, 1979) han anomenat a les societats del capitalisme del capitalisme avançat "capitalisme monopolista d'Estat", un "*nou model de cohesió de les relacions de producció capitalistes que ha permès un enorme desenvolupament de l'acumulació després de la Segona Guerra Mundial*". El fonament d'aquest creixement ha estat la disminució a llarg plaç del cost social de reproducció de la força de treball: a través del desenvolupament d'un modus de consum típicament capitalista, molt relacionat amb el modus de producció en massa.

Els anys '60 senyalen la vigència de l'ordre social fordista, caracteritzat per la producció en massa i que obre la qüestió sobre la integració de la classe obrera com a condició per l'estabilitat del sistema democràtic liberal (Bilbao, 1993). Són els anys de la intervenció de l'Estat en el procés econòmic i social, en el que es debat sobre la possibilitat de la plena ocupació i es veu l'atur com a mostra dels problemes de funcionament del sistema.

Estem parlant doncs d'un ordre social basat en la centralitat del treball. És un model de regulació econòmic i social basat en la salarització massiva dels àmbits considerats productius (medibles, quantificables i, per tant, amb valor de canvi), l'obtenció de rentes a partir de l'accés al salari, i la garantització futura de prestacions a partir d'haver treballat assalariadament de manera formal.

2.1.1. Canvis i crisi en la societat del treball

És necessari analitzar el mercat de treball des de l'òptica de la segmentació³ per tal de conèixer els canvis globals que s'estan donant en l'esfera productiva i el reflexe que aquests tenen respecte als joves i la seva relació amb el treball. En aquest sentit, la teoria de la segmentació ens ajudarà a entendre la institucionalització de la precarietat laboral, especialment entre els joves, superant el fet de que la transició dels i les joves a l'àmbit laboral ha estat relacionada amb sous baixos, jornada parcial,... i d'altres característiques que fan que ens referim al treball dels joves com a treball atípic (Prieto, 1994). (Veure Taula 1 i 2)

TAULA 1: Població ocupada assalariada. Estat Espanyol. 1999.

Per grups d'edat i tipus de contracte.

	Indefinit	Temporal	Total
De 16 a 24 anys	6,8	39,3	16,1
De 25 a 44 anys	57,9	47,5	54,9
De 45 a 54 anys	23,7	9,0	19,5

³ Basada en les aportacions de diferents corrents (marxisme, Escola de Cambridge, institucionalisme, etc.) s'oposa a la teoria neoclàssica com explicació dominant del mercat de treball. Mostra l'existència d'una pluralitat de marcs de contractació i que aquests condicionen la vida laboral dels treballadors segons el mercat específic en que s'ubiquen.

De 55 anys i més	11,6	4,2	9,5
Total	100,0	100,0	100,0

Font: IEC (2000): Mercat de treball. 1999. Ampliació dels resultats de l'EPA. Pàg. 211.

TAULA 2: Població ocupada assalariada. Estat Espanyol. 1999.
Per tipus de jornada i grups d'edat.

	16 a 24 anys	25 anys i més	Total
Jornada completa	14,7	85,3	100,0
Jornada parcial	30,3	69,7	100,0
Total	16,1	83,9	100,0

Font: IEC (2000): Mercat de treball. 1999. Ampliació dels resultats de l'EPA. Pàg. 199.

La majoria d'autors que treballen amb la teoria de la segmentació senyalen l'existència de tres mercats diferenciats, tot i que d'altres consideren que en són més (per exemple: Wilkinson, 1980); els diferents mercats de treball es defineixen segons la complexitat del treball i la qualificació necessària (Recio, 1991):

- 1) Mercat primari superior: Específic dels treballadors professionals molt qualificats i caracteritzat per una enorme mobilitat laboral com a mecanisme de promoció individual.
- 2) Mercat primari inferior: Característic dels treballs estables de la indústria i els serveis, de qualificació mitjana i la majoria de llocs de treball es cobreixen per promoció interna en les empreses.
- 3) Mercat secundari: Caracteritzat per treballs inestables, mal considerats i de baixa retribució; la enorme mobilitat entre empreses no constitueix aquí motiu de promoció, sinó la forma habitual d'estar en el mercat.

La diferenciació dels llocs de treball que suposa la segmentació, s'accentua històricament després del període d'homogeneïtzació del treball que hem cracteritzat en el període anterior. L'origen primordial de la segmentació l'hem de trobar, no pas en les exigències tècniques de la producció, sinó en les estratègies empresarials per aconseguir dos objectius: aconseguir la màxima eficàcia en la conjunció de treballadors i

maquinària, i mantenir el màxim control possible sobre el procés de producció (Recio i Miguélez, 1993). Aquests factors es veuen reforçats per l'existència d'un potencial de mà d'obra a ser contractada a qualsevol preu⁴, no només econòmicament parlant, sinó també en termes de seguretat, horaris i condicions de treball; a més a més, també hem de fer notar en aquest procés la nova divisió internacional del treball i la desregulació de les relacions laborals en el marc de la transició del model keynessià al neoliberal (Amin, 1999; Bilbao, 1999; entre d'altres).

A l'Europa occidental, les formes de regulació del mercat de treball durant la fase de creixement econòmic de 1950 a 1975 van avançar en la marginalització o quasi eliminació dels fenòmens de treball precari. És així que el debat sobre el treball precari ha tornat a resorgir a Europa des de fa uns 25 anys. Podem constatar l'existència d'una consciència cada vegada més gran sobre el creixement de les formes de treball atípic, treball que es defineix millor pel que no és que pel que és: diverses formes de treball que s'aparten de la norma. És a dir, el treball precari es defineix per oposició al treball estàndard, entès aquest com la norma de la relació salarial fordista (Rodgers, 1992).

El treball precari es defineix, doncs, per fomar-se en la inseguretat (treball a temps determinat, temporal i/o a temps parcial i amb inseguretat sobre la renovació del contracte). Presenta condicions de treball notablement inferiors al que és el treball estàndard i els nivells normalment assumits com habituals; sovint és poc qualificat i poc satisfactori, amb tendència a patir accidents i malalties, poc adequat per a la formació i progressió en una professió i, el que és més important, acostuma a estar pitjor pagat tenint en compte el nombre d'hores que exigeix (Miguélez, 1995).

Com veiem, el treball precari s'està definint en la mesura que no participa de les característiques de la norma estable de la relació salarial fordista. Hem de ser conscients que, en la mesura que la norma salarial fordista va perdent força en cada cop més col·lectius (Veure Taula 3), té cada vegada menys sentit definir el treball precari en relació a la norma, i potser serà més adient fer una reflexió que resitui la idea de treball en una nova conjuntura a partir de la distinció de R. Castel (1997); si per ell el pas del primer capitalisme a l'estabilitat de les condicions de treball i vida dels obrers era el pas de la condició proletària (quasiexclusió del cos social) a la condició obrera o salarial (drets, prestacions,...), potser seria convenient tenir en compte un procés en els que

⁴ No és nou, doncs ja ho senyalava Marx, que els aturats o "sobrepoblació" són una eficaç arma dels empresaris per negociar a la baixa les condicions de treball (Marx, 2000: 310, 329 i ss.)

l'extensió de formes no típiques de treball, sotmeses al risc (Beck, 1996) que caracteritzava la condició proletària, comporten per a certs sectors el trencament de la relació social amb el treball, entesa aquesta com la professió de per vida (identitat) i prestacions socials que es deriven de la participació laboral⁵.

TAULA 3: Població ocupada assalariada amb contracte temporal. Estat Espanyol. 1999.

Per durada del contracte i grups d'edat.

	16 a 24 anys	25 anys i més	Total
11 mesos i menys	65,0	46,9	54,0
De 12 a 35 mesos	11,9	15,6	14,2
36 mesos i menys	1,5	2,6	2,2
No classificables	21,6	34,9	29,7
Total	100,0	100,0	100,0

Font: IEC (2000): Mercat de treball. 1999. Ampliació dels resultats de l'EPA. Pàg. 221.

Podem parlar de que la societat del treball està en crisi? És l'actual situació d'alts índexs d'atur, de situacions laborals i contractuals precàries, amb predomini de la temporalitat, una crisi de l'ordre social basat en l'ocupació? Tot i no ser aquest l'objectiu del nostre treball, farem un breu recorregut per les explicacions existents al respecte.

Començarem dient que podem definir "crisi" com processos on es posa en dubte l'estructura d'un sistema, on es posa en perill la identitat d'un sistema (Offe, 1990). La identitat pot definir-se en relació amb el marge total d'aconteixements possibles d'un sistema. Així, el sistema pot ser posat en perill per qualsevol aconteixement "extern" a les fronteres delimitades pel sistema (concepte *esporàdic* de crisi). Una altra manera d'entendre la crisi, més dinàmica, ens remet a *tendències* cap a la crisi; les crisis són processos, tendències de desenvolupament que poden ser confrontades per tendències contràries.

⁵ No ha d'escapar a la nostra percepció el fet que en l'actual context, on els mínims de jornada laboral i temps a cotitzar per rebre prestacions augmenten, que les proteccions que es deriven de les polítiques contributives exclouen a cada vegada més sectors de la població; és l'exclusió de la protecció social que es deriva d'ampliar els requisits per rebre'n, doncs no n'hi ha prou amb treballar per rebre el fruit de la teva cotització, has de treballar en una determinada jornada laboral i durant un determinat temps (Lapuente i Ortíz, 2000).

La situació d'estabilitat de postguerra comença a mostrar ja símptomes de crisi a partir dels '70⁶. Es comença a qüestionar el paper de l'Estat en l'economia, es donen canvis en el procés tecnològic i en la demanda que duen a un replantejament global sobre el paper del treball assalariat en la societat, especialment en les societats del capitalisme avançat, on "la creació de béns i serveis requereix molt menys treball que en el passat" (Rifkin, 1996). El relament nou de la situació actual és que el fluxe de béns i serveis que mana de l'economia segueix creixent i, no obstant, descendeix la capacitat d'absorció del mercat de treball, a la vista del nombre d'aturats de l'anomenada reserva tàcita (Veure Taula 5). Offe (1992) ens senyala que parlem d'una crisi de la societat del treball en la mesura que s'amunteguen els indicis de que el treball lucratiu perd la qualitat subjectiva de ser el centre organitzador de l'activitat vital, de valoració social d'un mateix i dels demás, així com les orientacions morals. Així doncs, la primera evidència en la nostres societats és la "crisi de quantitat del treball"; paral·lelament es produeix una "degradació del treball" a través del desenvolupament tecnològic que estaria en l'origen de la "crisi de qualitat del treball" al erosionar l'ètica del treball (Castillo, 1987). És així com la segmentació del mercat de treball i la polarització de qualificacions fa que el treballador com a tal amb prou feines resulti vàlid com a punt de partida per a tal d'arribar a agregacions culturals i polítiques, així com a interpretacions col·lectives; davant aquesta situació és quan es posa en dubte la "*valència subjectiva (centralitat) del treball en els treballadors*" (Offe, 1992).

TAULA 4: Taxa d'atur. Estat Espanyol. 1999.

Per grups d'edat i sexe.

	Homes	Dones	Total
De 16 a 24 anys	16,3	24,0	19,8
De 25 a 54 anys	5,5	13,9	9,1
De 55 anys i més	7,5	9,0	7,9
Total	7,3	15,2	10,6

Font: IEC (2000): *Mercat de treball. 1999. Ampliació dels resultats de l'EPA.* Pàg. 229.

El treball deixa d'explicar moltes coses per que deixa de ser homogeni, per que es contracta de maneres diferents i cada vegada més sectors trenquen la seva relació

⁶ Tal com senyala Castillo (1987), la primera aproximació a la crisi del treball prové del fet que l'atur s'hagi convertit en un dels problemes més cridaners de les societats modernes.

amb el treball assalariat. Bilbao (1988) parla en termes de successives expropiacions del treballador. Així, la primera va ser l'expropiació de la propietat dels mitjans de producció; la segona, amb el taylorisme, va significar l'expropiació tècnica del treballador, però aquest encara mantenia la propietat jurídicament garantitzada del lloc de treball; avui en dia el dret a l'estabilitat en el treball va deixant pas al dret a l'ocupació. En altres paraules, el treball com a propietat del treballador ha estat superat per l'ocupació com a bé públic: és la "socialització del treball".

Estem veient com el treball assalariat tal com l'hem entès fins avui en dia està mutant, canviant, reduint-se quantitativament; com afecta això a l'ordre social? Offe (1997) senyala que la societat, per reproduir un determinat ordre social, ha de complir una serie de factors. Primer, ha d'assignar la mà d'obra humana (adulta) a funcions valorades ("productives"); segon, ha de facilitar a les persones, per vies igualment estructurades i rutinàries, els mitjans de vida i subsistència en recompensa per les funcions valorades que estan complint (o que varen complir en el passat) i com condició prèvia per al compliment continu de les mateixes. En les societats modernes, el principal model institucional que regeix tant les activitats valorades com la participació de l'individu en els resultats de la producció, és el contracte laboral. Aquest contracte laboral falla avui en dia tant en assignar un lloc a la societat a un creixent nombre de persones, com en proporcionar ingressos i protecció adequats. Aquest fracàs es manifesta en precarietat de la situació (desocupats, temps parcial, temporals, jubilacions anticipades, etc.) i precarietat de la subsistència (pobres amb treball als USA, treballadors desprotegits a Europa, etc).

2.1.2. Joves i inserció laboral

Si hem definit el temps social que anomenem joventut com la transició al món del treball, cal analitzar com es configuren les diferents joventuts a partir de la forma en que s'articulen les condicions de partença i d'arribada en el procés de transició. Aquestes condicions de partença i d'arribada es troben, en primer lloc, marcades pel context històric i laboral. Els diferents contextes tindran l'efecte de produir diferents transicions històricament determinades i, per tant, diferents joventuts històriques. En segon lloc, les condicions de transició es troben socialment marcades. El diferent poder de negociació ve donat per la pertinença a una classe o estrat social que es projecta en una diversificació dels itineraris educatius i laborals juvenils (Prieto, 1994).

Durant el període de creixement econòmic i plena ocupació, que a l'Estat va des dels anys '60 fins a la segona meitat dels '70, es poden distingir dues vies d'integració laboral, una que condueix cap al mercat de treball obrer i una altra cap al mercat de treball no obrer (Sanchís, 1992). Al primer s'accedia un cop finalitzada l'escolarització obligatòria i després d'un període d'aprenentatge que normalment es realitzava a la mateixa feina. L'absència d'un requisit previ de formació, la pressió de les necessitats econòmiques familiars i la pròpia facilitat a l'hora d'accedir a una feina, duien als joves a una inserció en l'activitat econòmica molt d'hora i sense dificultats. Si bé aquest període d'aprenentatge es caracteritzava per la seva precarietat, es tractava d'un període relativament breu i, després d'un temporada de canvis, permetia als joves establir-se en un lloc de treball amb certes perspectives econòmiques i professionals de promoció social⁷.

El mercat de treball no obrer estava reservat pels joves de famílies que es podien permetre mantenir-los en el sistema educatiu un cop superada l'etapa obligatòria. Amb l'extensió de l'escolarització, que donarà origen a l'escola de masses, aquesta via és cada cop més freqüentada i permet als joves accedir a una quota de llocs de treball en augment i més satisfactoris. L'expansió del mercat de treball no obrer està relacionat amb el creixement del sector públic i, en general, amb la modernització i burocratització de les unitats productives.

El canvi esdevé quan l'etapa de creixement econòmic s'estanca, arriba la reestructuració industrial i la crisi econòmica que destruirà prop de dos milions de llocs de treball en el període 1977-1984. Llocs de treball que no es recuperaran, tot i la posterior creació d'ocupació en els anys 1985-1991, ja que seran substituïts per treballs temporals o a temps parcial, degut a les noves modalitats que ofereix el marc institucional⁸, i que esdevindran acomiadaments quan el creixement es torna a aturar (Artiles i Miguélez, 1993).

La crisi econòmica coincideix amb l'assentament de l'escola de masses i suposa el bloqueig de les dues vies d'inserció laboral. Els successius períodes de recuperació són

⁷ Fernández-Steinko ha senyalat com en el cas espanyol aquest procés s'accentua degut a les ruptures entre el món indytrial prefordista i els processos d'expansió econòmica que suposa la Guerra Civil, on les empreses assumeixen la quisiprofessionalització dels treballadors i garanteixen treball de per vida (Fernández-Steinko, 2000).

⁸ Tal i com s'ha senyalat: "(...) la concreción de estos procesos en la legislación laboral se hace explícita en la reforma del Estatuto de los Trabajadores (ET) protagonizada por el PSOE en 1984. Esta reforma significa un cambio de concepción con relación a la temporalidad, que pasa a ser presentada y utilizada como un mecanismo de fomento del empleo." (Lapuente i Ortiz, 2000: 102-103).

incapaços d'incorporar bona part de la mà d'obra aturada, l'atur juvenil es multiplica i el procés d'absorció del mercat de treball s'allarga i es dramatitza. A més, la quasi totalitat de llocs de treball creats difereixen enormement en caràcter i en condicions dels destruïts en el període de crisi anterior, ja que es tracta, sobretot, de llocs de treball en petites i mitjanes empreses aparegudes gràcies a la flexibilització dels processos productius i a la tendència a l'externalització de tasques de les grans empreses. Són llocs de treball caracteritzats per la seva temporalitat i per la seva inestabilitat. És a partir de la crisi econòmica que es comença a parlar d'un mercat de treball juvenil dins del mercat de treball global en la mesura que l'atur i la precarietat es troben aquí molt més accentuats. Aquest fenomen resulta comprensible des de la teoria de la segmentació que hem vist anteriorment.

Seguint aquesta lògica, es produeix el fenomen que podem definir *transitorització del fet juvenil*: és la prolongació de l'estat de trànsit que suposa la joventut; la independència econòmica, factor decisiu per la inserció definitiva en el món adult, s'ha convertit en una perspectiva envoltada d'incertesa, provocant un endarreriment en la realització de les altres dues dimensions de la maduresa esmentades (Prieto, 1994: 123-126).

2.1.3. Estratègies d'inserció laboral

Com estem veient, la preocupació per la inserció laboral dels i les joves neix als '70 amb la crisi esmentada del mercat de treball. Igualment, la transició a la vida adulta està també condicionada a partir d'una realitat sociohistòrica determinada i el dispositiu polític existent en forma de polítiques per a la inserció laboral dels joves. Per aproximar-nos als models de transició (condicionats pels dos eixos abans esmentats) farem ús de dos grans eixos (Casal, 2001):

- 1) La construcció simple o complexa de la inserció professional: Són els processos de generació d'expectatives i d'ajustos amb relació als objectius de futur o fites a assolir; constants processos de decisió encaminats a un posicionament social ambiciós o exigent (complex) front a processos de construcció d'expectatives més simples i tangibles⁹.

⁹ L'autor està parlant en termes, per exemple, d'escolarització llarga i prolongada front escolarització mínima, i expectatives en l'elecció de la carrera front ocupacions sense qualificació.

2) Temps en que els joves assumeixen objectes significants en relació a la transició.

A partir d'aquest eixos, es defineixen les diferents modalitats d'inserció laboral dels joves. Aquestes ens serviran a nosaltres per veure les diferents trajectòries d'inserció laboral actual dels joves, com aquestes s'han diversificat front al model fordista que hem senyalat anteriorment i, sobretot, com dificulten qualsevol mena d'identificació expressiva amb el treball que esdevé un bé escàs. Com veurem més endavant, això es concreta en estratègies de valoració del mateix en tant que mitjà (instrumental). De moment, senyalem les següents modalitats de transició laboral esmentades per Casal (2001):

a) Trajectòries d'èxit precoç: Es basen en unes expectatives altes de carrera professional o d'èxit, opcions de prolongació de la formació acadèmica amb resultats positius, una opció per una inserció professional susceptible de millores graduals a partir de la formació continua i/o promoció interna ràpida. Aquesta autonomia professional no sempre es correspon amb autonomia familiar plena, aquesta depèn més de les opcions personals.

b) Trajectòries obreres: Orientades a la cultura del treball manual i poc qualificat, un horitzó social limitat i professionalització a peu d'obra. Suposa un procés d'emancipació familiar precoç, únicament limitat per l'escassetat de recursos en l'accés a l'habitatge i els costos generats per la ritualització del matrimoni. Molts joves descriuen avui en dia trajectòries en aquest sentit, més en el sector serveis que no pas en la indústria.

c) Trajectòries d'adscripció familiar: Molt arrelades en les zones de població rural dispersa, però continua present en les concentracions urbanes amb petits comerços, els treballadors autònoms i les empreses familiars. La definició de l'horitzó de classe es fa en funció de la família, el trànsit de l'escola a la vida activa és molt precoç, així com l'emancipació familiar.

d) Trajectòries d'aproximació successiva: Definida per altes expectatives de millora social i professional en un context en el qual les opcions a triar resulten confuses o difícils, i en les quals el marge d'error és més aviat alt. Està dominada doncs pel templeig i l'assaig-error, i comporta un retard important en l'assumpció de consecucions en la carrera professional i l'emancipació familiar. Suposa doncs escolarització prolongada, experiències laborals prèvies, fracassos parcials, etc. que sovint esdevenen inicis de precarietat i subocupació. En definitiva, estem parlant d'un ajust, a la baixa,

d'expectatives i l'assumpció gradual de guanys parcials, i un model de transició que duu a l'allargament de l'estada a casa dels pares.

e) Trajectòries de precarietat: Depèn del mercat de treball i de la seva desregulació. Caracteritzat per aturs intermitents, alta rotació laboral i subocupació; el punt clau és que no resulta constructiu des del punt de vista de la transició professional (canvis de treball continuats i currículums dispersos).

f) Les trajectòries de bloqueig o en desestructuració: Situacions reals o molt pròximes als processos de desestructuració social. Es basen en un posicionament de partida baix, trajectòries de formació escolar curtes, erràtiques i amb certificació negativa.

Les principals que es donen avui en dia, depenent de l'origen social dels individus, serien: La d'aproximació successiva per aquelles famílies que es poden permetre ampliar els estudis dels fills; I les de precarietat o obreres, en el cas de les classes treballadores. La situació comú en totes les trajectòries definides és la de trobar-se en una situació de "crisi del treball", on el problemàtic és aconseguir una feina en unes condicions que permeti aconseguir els altres factors socials que hem senyalat com la condició de superació de l'etapa jove i l'entrada en el món adult. Així, només un determinat origen familiar i capital educatiu permeten un desenvolupament de la transició laboral que s'aproxima a un mínim de les expectatives generades. Hem de ser conscients, però, que en la majoria dels casos les expectatives d'igualació o superació del estatus aconseguït per la família d'origen difícilment s'aconseguirà; i aquesta qüestió, d'un treball assalariat escàs i poc estimulador, dinamita les bases de la identificació expressiva amb el treball.

2.2. CAPITALISME DE CONSUM

La irrupció de la societat de consum en els països industrialitzats comença a suscitar l'interès de nombrosos sociòlegs, que des de la perspectiva de la dominació simbòlica del consum sobre les masses, plantegen l'existència d'un univers simbòlic paral·lel a l'univers social. Es defineix doncs un univers de símbols, un univers que creiem necessari considerar com un "camp de poder" tal com el defineix Bourdieu i Wacquant (1994), on els símbols lluiten per status i per poder.

El desenvolupament d'aquesta perspectiva teòrica duu a considerar el consum com una pràctica de comunicació, on es dona una estructuració entre els objectes, els

fets i els hàbits de consum (Borràs, 1996). És necessari doncs trencar amb l'esquema del consum com una lògica de satisfaccions i necessitats, i entendre-la més com una lògica de producció i manipulació dels significants socials.

2.2.1. Generalització del consum

És necessari situar a la societat de consum dins de l'esquema i el model de producció capitalista. Podem caracteritzar doncs a la societat de consum com la manifestació de l'actual fase del desenvolupament capitalista, que convenim a anomenar neocapitalisme de consum (Ortí, 1994). Front al capitalisme de producció i l'esquema utilitarista de l'homo-economicus burgès del s. XIX, contraposa una societat del consum on les exigències del desenvolupament capitalista condueixen a una situació en la que la demanda del consumidor ha de ser estimulada i reorientada¹⁰.

Així, el fordisme parteix de la necessitat de desenvolupar unes "normes de consum social" per a la classe treballadora que estabilitzin els mercats pels productes de les indústries de producció en massa. És en aquest context quan el consum de determinats productes arriba cada vegada a més capes de la població, la relació entre producció i consum adquireix una gran visibilitat. La reestructuració neocapitalista del sistema de béns i de necessitats, duu a que els béns passin a a ser fabricats en massa per la pròpia indústria. El significatiu en la configuració específica i dominant del procés motivacional de la demanda, és el fet de que els pròpis béns elementals tendeixen a ser comercialitzats i adquirits amb la mateixa estructura simbòlica característica dels béns ociosos massius (Ortí, 1994). Això suposa la generalització i massificació, en el consum quotidià, dels mecanismes motivacionals de diferenciació simbòlica tradicionals corresponents als béns de luxe reservats a una minoria de privilegiats.

2.2.2. Característiques de la societat de consum

L'anàlisi de la societat de consum supera, però, la mera concepció d'aquest com una nova dimensió en el nou procés d'acumulació capitalista. La irrupció del consum

¹⁰ El fordisme seria aquest primer moment de desenvolupament de la societat de consum: "un proceso de producción en masa que reconoce que las personas que emplea forman part del mercado para sus productos. En consecuencia, reconoce la necesidad de prestar interés a las vidas de los trabajadores como consumidores, al igual que como productores" (Watson, 1994: 197).

de masses duu canvis qualitativs importants en els processos identitaris i culturals que tenen lloc en el si del capitalisme.

Aquests canvis de caire qualitatiu ja són ressenyats pels primers analistes de la societat de consum, que tenen un especial interès per l'incipient consum de les èlits burgeses en tant que pràctica comunicativa i de diferenciació. Al respecte, cal senyalar el treball de Veblen (1963), on el consumir gira entorn a la lògica de l'estatus i del signe que duu acompanyat; l'autor parteix en el seu anàlisi de les formes de consumir de la burgesia (la classe ociosa), que fa del consum un signe de distinció social i de poder.

Entorn a aquesta mateixa temàtica també són interessants les aportacions de Simmel. Per a aquest autor, el subjecte de consum no és l'individu, sinó l'entramat de relacions reals i simbòliques que aquest manté, i que anomena "estils de vida"; així, l'objecte de consum no és el bé que es compra, sinó una xarxa de pautes culturals, de relats i signes en la que els objectes es presenten i adquireixen argument (sentit) (Marinas, 2000). Aquest nou subjecte en les "societats de riqueses ostensibles" està afectat per la fragmentació de la vida en les ciutats, dominada per nombrosos escenaris i circulació de mercaderies, la identitat que se li dibuixa és doncs una "identitat d'atribució" a partir de l'aglomeració de l'intercanvi econòmic, que produeix noves formes d'interacció, noves percepcions i nous sentiments.

El que s'està fent notar en aquest anàlisi de Simmel és l'inici del canvi social d'un capitalisme de producció a un de consum, que es veurà ampliat més endavant amb l'extensió de les pautes de consum a nous sectors de la població, i els nous mecanismes de diferenciació social que es generaran. És en aquest context que el nou subjecte que es dibuixa ha perdut les estructures de sentit característiques de les societats tradicionals; es troba doncs davant una nova configuració de la seva identitat i de les seves relacions amb els demés marcades per la progressiva mercantilització d'espais de relació i vida quotidians. El model "fetibxista" d'atribució de qualitats als objectes produïts pels propis subjectes que domina en el capitalisme (Marx), genera unes estratègies d'identitat i relació per als nous subjectes de la societat de consum clarament marcats per la mediació d'objectes-mercaderies.

El nou sistema de valors que apareix amb la irrupció de la societat de consum és el consumisme, entès com un patró de conducta que s'aplica indiscriminadament a qualsevol objecte possible en forma d'una "*actitut mental omnímoda*" (Schnaith, 1994). La metafísica que hi ha darrere del consumisme és la del subjecte burgès; la raó autoritza a l'ésser humà per conquerir les coses, i l'individu burgès es proposa dominar un medi

objectiu que a partir d'aquest moment serà seu en le sentit estricte ja que la seva relació amb les coses consisteix en apropiar-se-les incorporant-les a la seva identitat¹¹.

Sens dubte, un dels principals analistes de la societat de consum és Baudrillard; l'autor caracteritza la societat de consum a partir dels següents eixos (Baudrillard, 1974):

1) *Lógica de la diferenciación*: Són els processos distintius de classe o casta, sociologia de la diferencia, de l'estatu, etc., en funció de la qual totes les necessitats es reorganitzen segons una demanda social objectiva de signes i diferències que estableix els fonaments del consum, és per això que aquest es converteix en una activitat social ilimitada.

És en aquesta lògica de la diferenciació en la que entra l'anàlisi de Bourdieu amb la seva noció d'"habitus" o d'estils de vida: *"La relación que se establece de hecho entre las características pertinentes de la condición económica y social (el volumen y la estructura del capital aprehendidos sincrónicamente y diacrónicamente) y las características distintivas asociadas con la posición correspondiente en el espacio de los estilos de vida, sólo llega a ser una relación inteligible gracias a la construcción del habitus como forma generadora que permite justificar simultáneamente las prácticas y los productos enclasables, y los juicios, a su vez enclasados, que constituyen a estas prácticas y a estas obras en un sistema de signos distintivos"* (Bourdieu, 1998: 170).

L'habitus diferenciador parteix de la complexa articulació entre dues lògiques relativament independents: la lògica dels camps de producció i la del camp del consum. La homologació entre el que serien els camps de producció especialitzats en els que s'el·laboren els productes, i els camps (sistema de relacions i dominis simbòlics) tals com les classes socials, la classe dominant,... en els que s'el·laboren els gustos, fa que els productes que es troben en lluites competitives en cada un d'aquests camps de producció trobin la demanda que s'el·labora en les relacions antagòniques que les diferents classes o fraccions de classe mantenen en relació a les lluites competitives que els enfronten respecte aquests béns i que es troben en la base del canvi dels gustos.

Aquesta coincidència o homologació es dona gràcies a que tots els camps especialitzats tendeixen a organitzar-se segons una mateixa lògica: segons el volum del capital específic posseït i de que les oposicions que tendeixen en cada cas entre els més

¹¹ "El euforizante mundo del consumo (omnipresente) se impone en todos como el lugar natural de la vida social y el medio esencial para ensanchar su personalidad. Existir es consumir. Elegir una marca es dotarse de una identidad" (Brune, 2000: 23).

rics i els menys rics en capital específic, entre els dominants i els dominats "*són homologables entre si y homòloga de las oposiciones que organizan el campo de las clases sociales o el campo de la clase dominante*" (Bourdieu, 1998: 230).

Així doncs, és el propi procés diferenciador (i de desigualtat) que emana del sistema de producció i que es reproduceix en els diferents camps de consum el que duu a una homologació entre la producció de béns i la producció de gustos. Se'ns defineix doncs l'espai social en tant que espai subjectiu, en tant que estructura de relacions objectives que determina la forma que poden prendre les interaccions i la representació que d'elles poden tenir aquells que es troben en aquell espai o estructura. La determinació del camp sobre l'acció del subjecte és pràcticament total, i això duu a fer notar la gran importància de la noció d'*habitus*, doncs és a partir de la qual es desenvolupen les estratègies identitàries i d'interacció dels individus. L'individu és subjecte d'un determinat estil de vida, condicionat pel camp de les classes socials i manifestat en la distinció que es dona entre els diferents camps de consum i dins d'un mateix camp de consum. A partir d'aquesta noció estructuralista de Bourdieu podem treure, doncs, espais de creació d'individualitat a partir dels estils de vida (determinada, això sí, per la classe social), en especial en les estratègies de consum i oci.

2) *Eliminar de l'anàlisi l'esquema necessitat-satisfacció*: Les formes de consum modernes no poden ser analitzades amb l'esquema utilitarista de necessitat de l'individu i objecte que la satisfi. Les eleccions estan controlades per la societat i reflexen el model cultural en el si del qual són efectuades: el consum té doncs un sentit en termes d'integració, d'adhesió a aquest sistema de valors. El sistema de necessitats és el producte del sistema de producció: les necessitats són produïdes com a força consumidora, com a disponibilitat global dins del marc més gran de les forces productives. Les necessitats en tant que sistema són també radicalment diferents del gaudir i de la satisfacció, són produïdes com elements de sistema, i no com relació d'un individu amb un objecte.

Ortí (1994) ens fa notar la diferència existent, partint dels treballs de Freud, entre el que seria el "desig" i el que seria la "necessitat". El primer mai és irreductible a la necessitat, és d'una naturalesa diferent i es basa en que mai pot haver-hi una plena i autèntica satisfacció del mateix; la necessitat, en canvi, es basa en la cerca d'un fi que satisfà l'esmentada necessitat. Així, no és el mateix tenir set (per la qual cosa un got d'aigua seria suficient), que voler consumir determinat refresc o determinat tipus de

beguda (la lògica que mana no és la de la necessitat¹² sinó la de la diferenciació i consum d'un determinat símbol -desig-)

Així els productes ja no són sucedànis dels seus orígens naturals (ja no podem parlar de la dimensió referencial del signe) sinó codis que es combinen entre sí i que ens duen a parlar a la dimensió estructural del signe: el consum s'ha separat absolutament de l'esquema necessitat-satisfacció i entra amb força la dimensió del consum de signes diferenciadors i d'estatus (Ibáñez, 1997)

3) *Història generalitzada*: El món dels objectes i de les necessitat s'inscriu en una lògica d'història generalitzada, doncs com hem vist és impossible definir una especificitat objectiva de la necessitat, el desig és en si insaciable ja que es basa en la carència, i és aquest desig impossible de solucionar el que es significa localment en els objectes i necessitats successius. El que està en joc és doncs la "necessitat de diferència" (Baudrillard, 1974) i el desig del sentit social, de tal manera que no pot haver-hi mai satisfacció completa ni, per tant, definició de la necessitat.

Del que estem parlant és de que la pròpia lògica de la diferenciació i de la dotació de sentit social (identitat) que domina en l'esfera del consum duu a una constant situació d'"exclusió del gaudir", tal com hem senyalat anteriorment, que comporta una constant readequació de la necessitat de diferència i un continuum de creació de noves necessitats; i així successivament.

Aquesta mateixa idea està recollida per Ortí (1994) quan parla de la "creativitat destructora" (concepte de Schumpeter) com a estratègia del mercat capitalista. Considera que aquesta és condició i factor necessari per la competitivitat i el dinamisme productiu que domina en el sistema capitalista. Així, l'obsolescència planificada dels propis productes (producció per la producció) duu a la constant creació de noves mercaderies i necessitats i la conseqüent reconversió dels hàbits de consum, de les modes i dels estils de vida. Es crea una situació en la que la demanda del consumidors ha de ser constantment i renovadament estimulada i orientada a partir de les possibilitats i exigències de la pròpia producció. El punt clau és que es passa d'allò fonamental per a la supervivència (nivell biològic de la necessitat) a allò superflu o ociós per l'individu com estricte ser biològic, però inherent al seu determinat estatus social

¹² Per Baudrillard (1974) el consum es defineix com excloent del gaudir, ja que el gaudir definiria el consum en si mateix, en tant que satisfacció de necessitats. Però el consum mai és això, es gaudeix en un mateix i s'entra en un sistema general d'intercanvi i producció de valors codificats en els que tots els consumidors estan implicats reciprocament.

dins del sistema d'estratificació establert (nivell social de la necessitat) i que és la base de la seva identificació social i personal (valor simbòlic).

4) *Integració i diferència*: És necessari considerar el consum com una "funció de producció col·lectiva" (Baudrillard, 1974), que garantitza la ordenació dels signes i la integració del grup a través d'una moral (sistema de valors ideològics) i un sistema de comunicació (estructura d'intercanvi). Per l'autor això es dona a partir de la producció industrial de les diferències que realitza la publicitat de tal manera que no oposen ja els individus els uns als altres, sinó que es jerarquitzen i convergeixen en models a partir dels quals les diferències són subtilment produïdes i reproduïdes. En aquesta situació, *diferenciar-se suposa adherir-se a un model*, doncs tot el procés de consum és dirigit per la producció de models artificialment desmultiplicats, on la tendència monopolística és la mateixa que en els demés sectors de la producció (concentració monopolística de la producció de les diferències). En aquest context, la personalització esdevé la concentració monopolística industrial que, a l'abolir les diferències reals entre els individus, al homogeneïtzar les persones i els productes, inicia al mateix temps el regne de la diferenciació; així estem parlant de l'articulació paral·lela de dos eixos (ob. cit., 1974):

- 1) Reeducació col·lectiva a través dels mass-media en la Mínima Cultura Comú: societat d'aprenentatge del consum, d'ensinistrament social al consum, de la diferenciació simbòlica, del consum del signe,...
- 2) Personalització i reeducació quotidiana en la Mínima Diferència Marginal: en el buscar les petites diferències qualitatives en les que es posa en relleu l'estil i l'estatus.

És en aquest esquema que hem de fer nota el paper del grup de referència, o més ben dit, del *sistema cultural del grup de referència* (Ortí, 1994) alhora de definir el valor simbòlic de l'objecte de consum en tant que objecte de desig.

Així, la suposada diferència en que s'individualitza l'individu en el moment de consumir no és res més que l'adscripció a un determinat model de consum. El pas previ és l'adhesió a la cultura i al sistema de valors comú en la societat de consum, que es materialitza i s'individualitza quotidianament a partir dels actes de consum quotidians en els que l'individu s'inscriu en un determinat model de consum. En aquest sentit les diferències entre models i individus fan referència a l'estatus, els estils de vida i la diferenciació social; la integració a través de la diferència (aquí entra el paper de la moda) està, doncs, assegurada.

3. JOVES, CONSUM I MALESTAR

3.1. LES TRANSFORMACIONS DE LES ESTRATÈGIES IDENTITÀRIES

El treball està deixant de ser l'element central a partir del qual s'estructuren les estratègies identitàries dels individus. Davant uns espais públics que el subjecte veu allunyats de la seva acció, cosificats i sense control, l'individu busca el sentit a la seva existència en els espais on teòricament ell és el subjecte que decideix, en el temple del consum on es creu lliure per ser ell mateix.

La cerca d'identitat a partir d'aquests eixos ens remet a una esfera del consum i l'oci on l'autorealització és la seva ideologia. Ser únic, ser diferent, ser autèntic,... és la manera com consumim, com ens individualitzem i com ens diferenciem. Així, estem parlant del desplaçament cap a l'esfera privada de les estratègies de realització i d'identitat; però el que és també més important: la ruptura de les bases socials de sentiment de pertinença a una comunitat, molt important en el moment de tenir en compte la participació sociopolítica dels individus.

3.1.1. La identitat en l'esfera privada: la fi del treball expressiu?

L'organització moderna del treball, que ha incidit en l'aprofundiment de la divisió social del treball, així com la burocratització i especialització de tasques, i la concreta expressió de la societat de consum de masses, han difós una ideologia que valora el caràcter instrumental del treball. El que estem dient és que en les societats de consum

de masses es junten per primera vegada dues actituds que s'havien considerat des dels inicis de la industrialització d'Occident com incompatibles: d'una part, una certa inclinació cap al treball (per reticent o instrumental que pugui ser), i de l'altra, una clara i decidida actitud hedonista davant la vida (Castillo Castillo, 1989).

Davant els processos heterònoms que dominen en l'esfera del treball, les fites que la societat de l'abundància ofereix al treballador es xifren en l'oci i en l'adquisició de béns de consum. L'autoestima (de tanta importància per als processos de formació d'identitat) tendeix a basar-se en aquestes fites de consum més que no pas sobre el valor intrínsec del treball. És així que en la nova ètica, la naturalesa instrumental del treball es veu principalment com un mitjà ràpid d'elevat el nivell material de vida i de desenvolupar tot tipus d'activitats d'oci fora del treball, com un medi d'ampliar el consum.

Aquesta ideologia, que d'una banda disminueix el valor intrínsec del treball i de l'altra posa l'accent en el valor de l'oci, és poc favorable o fortament adversa per als treballadors de rang inferior. Al donar una importància principal a les temptadores recompenses de la societat de consum, duu a aquesta a entregar-se, més tard o més d'hora, al treball dur com un mitjà de fer-se amb aquestes. Així, a la classe treballadora, en la societat de consum, se'ls presenta com ideal la suggestiva fita del desenvolupament personal en l'esfera extralaboral, el que implica la conveniència de relegar a un segon pla la reclamació de millors condicions en el lloc de treball; així, podem afirmar que el treball esdevé un mer expedient per aconseguir satisfaccions extralaborals (Castillo Castillo, 1989).

Així, tot i que el treball perd el seu caràcter expressiu (autoestima, identitat, etc.), segueix apareixent com element central en la vida dels individus en tant que les estratègies expressives i de realització s'han desplaçat cap a l'esfera del consum i l'oci. El treball reapareix doncs amb força en la seva dimensió instrumental, en tant que mitjà a partir del qual s'obtenen els béns de consum. Igualment, aquest procés suposa la renúncia a lluitar per unes millors condicions de treball, doncs el treball ha perdut la seva dimensió d'autoestima i és un mer mitjà necessari però no desitjat a partir del qual un es pot realitzar plenament en el consum.

En el cas concret dels joves, aquesta situació esdevé paradigmàtica. En un mercat de treball dominat per la precarietat, la inestabilitat i la impossibilitat de fer del mateix un eix vital (canvi constant de professions, no control del propi treball, etc.), el jove (definit socialment com una categoria d'hedonisme màxim) es veu obligat a cercar

la seva identitat i autorrealització en l'esfera del consum i l'oci (no hi ha metarrelats socials als que aferrar-se). En el cas dels joves, el canvi constant (les modes) són un element capdalt; la societat de consum necessita penalitzar la no acceptació de les innovacions, mentre que la participació en les innovacions es premia amb l'apreci social. És en aquest sentit que les modes resulten un exercici institucionalitzat d'integració pel canvi (Piñuel, 1992).

És així que el jove construeix la seva pròpia identitat amb la seva pròpia biografia, que és l'escenari de les seves relacions entre iguals. En aquests microgrups de referència, on el jove necessita reafirmar la seva identitat, el models culturals de referència són models de consum, estereotips de diferència i d'autonomia de l'individu, de ser diferent. Alhora, però, el caràcter distintiu del consum ens ha de fer parlar de que les suposades diferències estètiques construeixen grups uniformes i uniformitzadors d'estratègies de consum provocats per l'origen socioeconòmic dels joves.

3.2. MALESTAR EN EL CONSUM

La societat de consum se'ns presenta, en les societats de l'abundància com les nostres, com un dels millors moments històrics que podriem haver viscut. Enormes oportunitats, mil i una opcions i estils de vida, llibertat per tenir a tocar de la mà els nostres somnis,... Tota aquesta ideologia que impregna la societat de consum té com a punt de partida la noció burgesa de l'homo-economicus¹³. Aquest, no seria altre que el que vol maximitzar la seva felicitat a través de la realització del màxim possible dels seus desitjos i, on l'únic que s'interposa en el seu camí és el medi natural i el medi social. Els desenvolupaments tecnològics han dut a l'individu a superar el primer dels esculls, l'ésser humà ha passat de ser dominat pel medi a dominar el medi pel seu profit, explotant fins als màxims possibles els recursos del planeta (Fernández Durán, 1993: 100-114). El segon límit per l'homo-economicus serien els altres individus, que alhora també volen maximitzar els seus desitjos. Per a aquesta sort d'individualisme metodològic, sembla que l'única opció seria, aleshores, la necessitat d'un ordre fort, d'una espècie de Leviatán (terrible però necessari) que posés límits al egoisme humà i permetés la governabilitat de les societats.

¹³ És burgesa en el sentit que neix, en el camp de la filosofia i les ciències socials, amb l'ascens com a classe dominant de la burgesia; ja hem senyalat en el primer apartat que l'anàlisi del consum des del punt de vista no crític té com a principal paradigma la noció de l'homo-economicus.

Aquesta perspectiva és, però, només una de les maneres d'entendre l'ésser humà i la seva felicitat, i aquesta última és el que tractarem en el següent apartat.

3.2.1. Consum i felicitat

La Gran Promesa del Progrés Il·limitat que guia el projecte de la Modernitat consistia en que els éssers humans ens servíssim del món natural com si fos un element constructiu a partir del qual formar-ne un de nou. De l'ús dels recursos naturals es construïa un món que superaria les dependències que minaven l'autonomia de l'ésser humà i que permetria als individus ser amos de les pròpies existències; en definitiva, ser lliures (Fromm, 1980). Així, la felicitat es situava com estrictament lligada a l'ús del entorn per a augmentar el benestar i la felicitat.

A partir del s. XIX es dona un procés d'instal·lació de la moral hedònica, on l'idea de plaer com a modus de vida comença a fer aparició en l'escena social per tal de suportar l'ètica del treball que demana el capitalisme (Verdaguer, 1989). Aquesta lògica de la producció convertida en producció del plaer és la implantació de la racionalització disfressada de revolució, alhora que posa en qüestió l'activitat laboral i acaba identificant el treball com quelcom negatiu. Per alguns (Bell, 1977), l'esfera de la producció (ètica del treball) i la del consum i l'oci (autorrealització i moral hedonista) xoquen en els principis axiològics que guien l'acció d'una i altra esfera; per nosaltres, en ambdós casos estem parlant de la racionalitat jeràrquica del capitalisme, on la necessitat de distinció i diferència (de creació d'identitat col·lectiva i personal) s'han desplaçat de l'esfera del treball a la del consum i l'oci.

El problema rau, però, tal com hem vist que senyala Fromm, quan confonem el tenir amb l'ésser. La identitat basada en el procés de consum d'objectes que s'incorporen al subjecte formant part de la seva identitat (Schnaith, 1994) ens parla de les situacions de desarrelament i falta de sentiment de pertinença degut a la volatilitat dels eixos a partir dels quals s'està conformant aquesta identitat. La subjectivitat de l'individu en general, i del jove en concret, ens remet uns drets i deures que es centren aquesta esfera privada del consum de béns: s'és subjecte social en tant que s'és consumidor. Som ciutadans en tant que som consumidors de formes i d'estètiques que omplen la vida pública de les societats de consum. L'individu es troba jugant en una societat de l'espectacle (Debord, 1976) on tot s'ha convertit en mercaderia, on tot s'ha convertit en consum i apropiació jeràrquica dels fenòmens de la vida pública. S'ha

perdut qualsevol control de les pròpies construccions socials dels individus; les institucions de la vida pública (Parlaments, Govern, llocs de treball, etc.) esdevenen màquines de producció d'éssers heterònoms en cerca d'una identitat autònoma i diferenciada que no troben sinó en una de les esferes menys lliures, la del consum i l'oci, on l'autonomia i la diferenciació són la seva ideologia, mentre domina la marca de la classe i les estratègies funcionals d'augment constant del consum per part dels sistema.

Partint del modus d'experiència que es desprèn del sistema productiu (alienació), la manera de relacionar-se amb els altres i amb un mateix de l'individu alienat és el de la pèrdua del sentit i l'obediència al fetixisme de la mercaderia. Així, queda oberta la porta pel tenir i el consum com a bases identitàries de l'ésser humà, ja que l'alienació és una conseqüència lògica d'haver posat el centre de la vida social i individual en el tenir i el fer servir en lloc del ser (Fromm, 1971).

3.2.2. La base del malestar: l'ésser "autònom negatiu"

Un cop vistes aquestes consideracions entorn a consum, alienació i la impossibilitat de felicitat social que se'n genera, és convenient preguntar-nos: quin és l'espai d'autonomia de l'ésser humà en aquesta conjuntura? El primer que farem és definir el que considerem com autonomia.

Entenem autonomia com una obertura ontològica que suposa la possibilitat de sobrepassar el cercle d'informació, coneixement i d'organització que caracteritza els éssers constituents com heterònoms¹⁴ (Castoriadis, 1988). Suposa doncs alterar un sistema de coneixement i d'organització ja existent, de posar en qüestió (sabent el que es fa) les pròpies lleis i la pròpia institució social.

La postmodernitat suposa el domini de les condicions heterònomes en l'esfera pública, entesa aquesta en tant que esfera productiva i esfera política¹⁵, front a una suposada autonomia del subjecte en l'esfera del consum i l'oci. Ara bé, l'autonomia que es dibuixa en les societats modernes dista molt del tipus-ideal d'alliberament amb el que hem definit la noció d'autonomia en el paràgraf anterior.

¹⁴ Coincidim amb Gorz en la seva definició d'heteronomia: "*Yo llamo esfera de la heteronomía al conjunto de actividades especializadas que los individuos tienen que llevar a cabo como funciones coordinadas desde el exterior por una organización preestablecida*" (Gorz, 1995: 51).

¹⁵ L'heteronomia en l'esfera laboral és bastant clara i coincideix amb la definició establerta en la nota anterior. L'heteronomia en l'esfera política es basa en el no posar en qüestió el marc delimitat per la participació que estableixen les democràcies liberals formals, així com en actuar de manera individual en l'esfera política (p. ex: vota cada quatre anys el que toca o no votis i no et facis masses preguntes més; i vota d'acord amb els teus interessos personals: impostos, etc.).

Avui en dia, l'autonomia és entesa com una estructura de la personalitat basada en la capacitat de ser un bon jutge dels altres per que no es busca desesperadament la seva aprovació¹⁶, sorgeix per l'autoexpressió i no per l'autodenegació (Sennet, 1982). El que suposen les societats de consum no és reprimir una part de les característiques de la "psique", sinó donar-li una forma de tot, donar-li cohesió de tal manera que es presenti com a l'ideal front a un mateix (un talent, una personalitat, un estil que no és normal, que no és corrent). Si una persona és capaç de controlar els seus impulsos i mostrar la seva identitat de manera cohesionada, *diferent* i "lliure" en les seves pràctiques de consum i oci, la seva figura (autònoma) pot disciplinar a altres. Els mecanismes de disciplina que emanen de les figures autònomes són més subtils que no pas els de les figures que apareixen amb un poder jeràrquic formalment definit. És així que la vergonya es presenta com a instrument quotidià de disciplina en les societats occidentals (Sennet, 1982); doncs aquesta, que pot inspirar una persona autònoma als seus subordinats, és un control implícit derivat d'una erosió silenciosa del sentiment d'autoestima que tenen d'ells mateixos i que els desgasta (Goffman, 2000).

El que estem veient doncs és que el subjecte autònom en els nostres societats se'ns presenta com un subjecte que mostra una cohesió en les seves característiques (es presenta com un tot) i no espera la confirmació de la seva identitat per part dels altres, i és per tant "negatiu" en el que es refereix a la vida social. Aquest subjecte basa la seva individualització i diferenciació en els esquemes d'identitat que es recullen en la publicitat: són tipus-ideals socials per que són l'encarnació d'un model que no busca l'aprovació dels altres, sinó que en certa manera *busca l'aprovació contra els altres*, en el mantenir una identitat cohesionada que depèn de les imatges de la publicitat i no de la interacció amb els altres. És l'individu autònom perquè és diferent, i la seva diferenciació es basa en un estil estètic de realització en l'esfera del consum i l'oci, en la superació de la identitat en el vincle social amb la resta de la societat.

I és en aquestes circumstàncies que els individus es troben, durant la interacció, amb la vergonya que suposa no ser autònom i dependre en la definició de la seva

¹⁶ Mantenir-se fred és mantenir la superioritat, es defineix una situació de domini on les figures autònomes són vistes com autoritats (els autònoms demostren menys la necessitat dels altres que no pas els altres d'ell).

identitat de l'opinió dels altres. La vergonya i el rubor que suposa no tenir una identitat cohesionada, mostrar diferents identitats en els diferents espais d'interacció¹⁷.

3.3. LA PARTICIPACIÓ DEL JOVES EN LA SOCIETAT

La individualització que estem narrant, sotmesa als condicionants del consum i l'expansió de l'individualisme en l'actual capitalisme, es veu agrupada pels processos socials de fractura i dualització social. Tot plegat, ens ha d'ajudar a comprendre la dificultat i/o impossibilitat de participació dels joves (i d'altres grups social) en els marcs actualment definits al respecte.

3.3.1. La fractura social

Davant els processos que estem narrant, hem de tenir en compte les conseqüències que els processos d'individualització i subjectivació, que es realitzen en l'esfera del consum, tenen en relació a la cohesió social. L'anomia social (Durkheim, 1976) de les societats modernes, on han desaparegut els llaços de cohesió social, duu a processos de desintegració social i de debilitament del nexa social.

L'individu atomitzat i desarrelat, sense pertinença a una unitat social políticament significativa, no té els canals, la informació i l'interès suficient per participar en els debats socials i polítics que es donen en el seu entorn polític més immediat. En relació a la participació, la formació de grups primaris i d'associacions voluntàries, s'han senyalat dos requisits bàsics al respecte que analitzarem a continuació (Bravo Vergel, 1997):

- 1) Sentiment de competència subjectiva: Les participacions no estrictament polítiques en la vida quotidiana (família, escola, treball, etc.) poden dotar a l'individu d'una experiència i confiança necessàries que el predisposin a adoptar un rol políticament actiu. En un mercat de treball com el de l'Estat Espanyol, la socialització en l'àmbit laboral no és la més apropiada per que el treballador porti iniciatives ni desenvolupi la seva competència subjectiva. Així doncs, l'experiència laboral, més que reforçar les actituds participatives, les debilita, al mateix temps que contribueix a

¹⁷ No ha d'escapar a la nostra percepció el fet que aquesta és la situació de la majoria dels individus. Els subjectes autònoms són més tipus-ideals disciplinadors que no pas subjectes reals.

conformar identitats "infra" en aquells col·lectius que ocupen les posicions més baixes de l'estatus ocupacional.

2) Cooperació i confiança interpersonal: És necessari un sentiment de col·lectivitat, de confiança interpersonal, d'un conjunt de valors de convivència que predisposin a la col·laboració per sobre dels fins. Aquest sentiment, sembla difícil que pugui desenvolupar-se en societats fragmentades socialment (Mingione, 1993). En aquest sentit, discursos entorn a la competitivitat, la promoció individual,... estan trencant la identitat comunitària, especialment entre els joves.

3.3.2. La fragmentació social

El que estem veient és que les experiències laborals en el marc de treball actual debiliten les actituds participatives. Igualment, en l'actual conjuntura laboral de polarització de qualificacions i de segments laborals, les societats que es dibuixen fan pensar en dinàmiques de marginació i d'exclusió social. És en aquest sentit que els processos de dualització, que estan molts presents en certes societats desenvolupades (Estats Units), comencen a estendre's a Europa, amb el desenvolupament de subclasses, d'infraclases i marginats, que ho són econòmicament, políticament i culturalment (Miguélez i altres, 1997).

Podem parlar que en les societats modernes hi ha una combinació entre polarització i fragmentació (Mingione, 1993). Això es dona ja que les estructures socials contemporànies s'estan diversificant cada vegada més, però les microtipologies tendeixen a concentrar-se en dos pols fonamentals. Parlem doncs de l'augment de les desigualtats estructurals que separen els grups socials, degut a un nou repartiment entre beneficis i salaris en els països industrialitzats, on l'excedent produït per la mundialització s'aconsegueix al preu d'un augment de la desigualtats (Fitoussi, 1999).

Una societat que només pot entendre's a si mateixa com ordre i integració està generant sistemàticament col·lectius incapaços de seguir el ritme que marca una societat cada dia més competitiva (Zubero, 1998); és així que parlem d'una possible transició cap a la societat dels dos terços, que se'ns presenta avui en dia com el paradigma vàlid per analitzar les desigualtats en les societats avançades.

És necessari deixar de considerar doncs als sectors més castigats pel sistema des d'una perspectiva de pobresa dins del cos social. És a dir: "(...) *la comprensión de la*

pobreza dentro de la estratificación social, plantea la comprensión de la pobreza como fenómeno social ligado a la desigualdad dentro de los procesos que estan rompiendo las dinámicas inclusivas. Lo que plantea la comprensión de la misma desde la perspectiva de los procesos de dualización como proceso de exclusión social” (Juárez i Renes, 1994: 311)

Per a aquestes capes de la població, s’ha passat d’una societat de la seguretat (amb garanties laborals) a una societat del risc (Beck, 1996). Estem assistint a la subordinació de qualsevol dret de ciutadania als drets de propietat, esdevenint simultàniament consumidors del s. XXI i ciutadans del s. XIX (Alonso, 1998). Les ruptures socials que suposen l’esquerdament de les societats fordistes deixa buida la cohesió social en dos eixos:

1) Eliminació de les bases socials de l’acció col·lectiva: A partir de l’aprofundiment del domini heterònom en les esferes que fins ara havien donat sentit a les vides dels individus (esfera del treball) i que alhora creaven xarxes d’identitat col·lectiva. Les societats de consum individualistes dinamiten qualsevol base que permeti l’acció comú a partir de la identificació d’unes mateixes condicions de treball i de vida.

2) Eliminació de les bases materials de l’exercici polític: Senyalem que ens estem referint a que per amplis sectors de la població, especialment entre els joves, les situacions de precarietat laboral suposen una ruptura amb les bases materials de l’exercici de la ciutadania: l’exclusió es tradueix en el trencament del principi democràtic de ciutadania, no n’hi ha prou amb el reconeixement de determinats drets, sinó que és necessària una autèntica capacitat fàctica (Camps, 1994). Sense educació, sense salut, sense treball, sense tot allò que fa d’una persona algú amb capacitat d’exercir els seus drets com a ciutadà els drets formals no tenen sentit, són inútils.

En aquest sentit, en referència a l’estructuració social recollida pels processos de dualització social, hem de fer referència a la vida social des d’una perspectiva multidimensional que dibuixa tres zones:

ZONA DE MARGINACIÓ	ZONA DE VULNERABILITAT	ZONA D’INTEGRACIÓ
---------------------------	-------------------------------	--------------------------

Exclusió laboral	Treball precari	Treball estable
Aïllament social	Relacions inestables	Relacions solides
Insignificancia vital	Conviccions fràgils	Sentit vital

Font: Juárez i Renes (1994: 312)

La zona d'integració ha deixat de ser compacta i de compactar a la societat. Això és degut: a) a les transformacions del treball, que han modificat les possibilitats d'estabilitat en l'ocupació i, b) als efectes d'una protecció social amb forts canvis, a causa d'aquestes transformacions en l'àmbit laboral i a la reducció de prestacions social (Lapuente i Ortiz, 2000). La zona de vulnerabilitat pateix la precarietat de l'ocupació i de la protecció, provocat per l'esquerdament del model assenyalat. En els aspectes relacionals es posa de manifest la fragilització dels suports familiars i socials. Per últim, la zona de marginació parteix de la inestabilitat en el treball, la renda i la protecció, però que en aquest cas duu a l'expulsió i no simplement a la precarització, circumstància que provoca l'aïllament social.

El que estem veient és que un important volum de pobresa està, cada vegada més, superant l'anomenada: "*pobreza integrada, que no provoca turbulencias sociales*" (Castel, 1992: 34). L'augment de sectors de la població la participació dels quals en la societat es fa cada vegada més aleatòria, així com els processos directes d'exclusió social (quart món), ens han de fer parlar de les societats modernes en termes d'exclusió i ruptura més que no pas d'inclusió.

Tal com venim definint els processos d'exclusió social i les tendències d'estructuració social de les societats modernes, es fa necessari que ens preguntem quin paper tenen els joves en aquests processos. Com estem podent constatar, els joves són els que estan més sotmesos als fenòmens de precarietat i inestabilitat laboral, així com a ruptures del sentiment de pertinença social. D'acord amb aquestes dades, se'ns fa necessari considerar la qüestió entorn a l'exclusió social de certes capes del col·lectiu jove, tant en termes econòmics com socials. En aquest sentit, l'exclusió econòmica no és condició generalitzada entre els joves, ja sigui pel suport familiar, la protecció social, les oportunitats de treball precari, etc. Ara bé, els processos d'inserció laboral dels joves estan fortament marcats per la precarietat laboral¹⁸, així com els contactes esporàdics i

¹⁸ Tot i que la precarietat laboral la podem considerar com una característica de les edats joves: "*Diversos indicis apunten que més aviat ens trobem davant d'una situació més estructural i a llarg termini que pot acompanyar-los al llarg de tota la seva vida*" (Salvadó, 1998: 66).

les experiències fallides amb el mercat de treball. En aquestes trajectòries de la precarietat en la inserció laboral, tenen un paper fonamental tant l'origen socioeconòmic com el capital cultural (estudis) del jove. Seràn doncs aquestes variables les que hauran de marcar diferències sobre un major o menor "éxit" (entes com a coincidència entre expectatives i realitat) en la inserció laboral.

D'altra banda, hem definit el jove com una categoria molt relacionada amb les ruptures del sentiment de pertinença social (i amb la formació d'una diferenciació individual en el consum d'objectes), tant per la impossibilitat d'arribar a sentiments de pertinença col·lectiva a través del treball com per les ruptures que suposen la fi dels metarrelats (creació d'identitats ideològiques). En aquest sentit, seran aquestes dues variables senyalades: origen socioeconòmic familiar i capital educatiu (d'una banda); i relació amb el treball-situació d'emancipació familiar, les que dibuixaran tant diferents estratègies identitàries com mecanismes de resposta a la pressió social a que la joventut es veu sotmesa.

3.3.3. La problemàtica de l'eix ciutadania

En les societats del capitalisme avançat, l'eix a partir del qual es desenvolupa la participació sociopolítica és el de la ciutadania. Els nostres drets s'estableixen com a ciutadans d'un determinat Estat. En la democràcia liberal formal, tot parteix del ciutadà i és aquesta la principal categoria d'anàlisi de l'acció política¹⁹, tant pel que fa a l'estructura formal de participació com al sentiment de competència subjectiva. Les eleccions i les formes de participació preestablertes es basen en l'individu que, sentint-se membre d'una comunitat política, és conscient que té uns drets (i deures) establerts constitucionalment i els exerceix. Igualment, els individus que participen en les democràcies liberals del capitalisme avançat, no ho solen fer ni per consciència de classe, conviccions religioses, etc., sinó a partir de la consciència de ser ciutadà d'un Estat, de formar part del projecte d'aquest.

Aquesta pertinença a una comunitat política que és la ciutadania, s'ha dividit tradicionalment en els següents eixos (Marshall, 1998: 22-23):

¹⁹ El canvi d'esquema, de classes socials a ciutadans, és necessari situar-lo dins de la cojuntura més general de canvi de model d'acumulació del capitalisme de les polítiques keynesianes a l'estat liberal (Bilbao, 1993).

- 1) Element civil: Ens remet als drets necessaris per la llibertat individual (drets de la persona, d'expressió, de pensament i de religió, a la propietat i a la justícia).
- 2) Element polític: Es refereix al dret a participar en l'exercici del poder polític com a membre d'un cos investit d'autoritat política.
- 3) Element social: Recull des del dret a la seguretat i a un mínim benestar econòmic al de compartir plenament l'herència social i viure d'acord amb els estàndards predominants en la societat.

És doncs en aquest sentit que hem d'entendre la ciutadania com una realitat multidimensional (no és una en si mateixa, pot incloure alguns dels elements senyalats o no, i és per tant un concepte polític) que basa la cohesió social en assegurar una igualtat humana bàsica que no entri en contradicció amb les desigualtats que existeixen en l'estructura social. I és l'última dimensió, la social, la dirigida més directament a reduir les desigualtats de classe, la que està sent posada en dubte avui en dia, tant pels teòrics neoliberals com per les polítiques que en el mateix sentit estan desenvolupant els Estats, posant límits a la protecció social mitjançant les exigències de reducció de la despesa pública, fet al que s'uneix les amenaces d'estratègies de fuga de les empreses (gràcies al nou marc de superació d'arancels que ha provocat la ideologia globalitzadora).

La distinció de Marshall que acabem de veure ha estat criticada des de les perspectives liberals, que defensen que els drets socials no són pròpis del principi de ciutadania. En aquesta línia, Barbalet (1988) ha senyalat algunes dificultats inherents en el discurs de Marshall sobre els drets socials. La primera fa referència a la implícita relació d'igualtat que veu entre drets socials i polítiques públiques, doncs creu que en aquest cas la política social crea una dependència respecte a l'Estat, disminuint el sentit de responsabilitat que es demana a la ciutadania, així com la inevitable creixent burocratització que necessiten les polítiques públiques. La segona dificultat que senyala l'autor és que els drets de ciutadania no poden estar orientats, per definició, a qüestions particulars, sinó universals; el seu principi no és la desigualtat sinó la igualtat. Així doncs, per ell els drets socials són requisits necessaris per a la pràctica de drets, són medis que faciliten la pràctica de la ciutadania civil i política, però no són drets del mateix rang que aquests últims. La tercera qüestió tractada per Barbalet és l'implícit en Marshall de que els drets socials i el mercat estan regulats per principis desiguals, mentre que ell defensa que ambdós sistemes contribueixen a la satisfacció de les necessitats i desitjos i al benestar, tot i que de manera diferent.

Anant més enllà en els plantejaments contraris als drets socials, Roche (1992) planteja la necessitat de ser conscients del canvi entre el vell paradigma dels Estats del Benestar i el nou paradigma emergent. Per ell, aquest nou paradigma suposa un seguit de límits, en el sentit de que l'Estat no pot proporcionar la base material necessària per exercir els drets socials. L'autor, en línia amb els plantejaments neoliberals a l'ús, proposa: "*(...) el autor propone nuevas perspectivas de enfoque: des de el punto de vista estructural, por ejemplo, el reconocimiento de la importancia de la sociedad civil como un agente del bienestar del mismo rango que el Estado; y desde el punto de vista de la naturaleza de la ciudadanía, la importancia del deber social y de la responsabilidad*" (Zapata, 1996: 83).

Front a aquestes perspectives, d'altres autors ofereixen arguments que defensen la necessitat i obligació de l'Estat de garantir els drets socials com a part indivisible del conjunt dels drets de ciutadania. En aquest sentit, King i Waldron (1988; citats a Zapata, 1996) senyalen que la relació entre els drets socials i altres aspectes de la ciutadania és de mitjans a fins, ja que el benestar possibilita una participació política més responsable al no orientar l'activitat del ciutadà per necessitats materials bàsiques. Altres autors (Plant, 1992), van més enllà de la lògica de Marshall i defensen la funció moral de l'Estat de proporcionar benestar: la protecció dels drets socials implica assegurar a la ciutadania la seva capacitat autònoma, que depèn, pel seu exercici, de seguretat econòmica.

El que estem veient és que la ciutadania necessita d'una base material per exercir-se. És necessari tenir garantits tot un conjunt de drets, que han d'anar més enllà de la mera formalitat, per poder desenvolupar plenament l'acció política en tant que ciutadans. Si considerem el cas dels joves, sotmesos a alts índexs de precarietat laboral i de contactes esporàdics amb el mercat de treball, fet al que se suma la dinamització de les bases de creació d'identitats col·lectives, sembla que és prou difícil que s'actui a partir d'aquest eix.

A aquestes consideracions entorn a la participació formal dels joves a partir de l'eix de la ciutadania, creiem necessari afegir una reflexió entorn a l'estatut de la ciutadania. Sovint, s'ha entès la ciutadania com un procés paral·lel a la modernització o democratització (dret), enlloc de definir-la com un procés (anàlisi històric) que reflexa el pas d'una estructura social basada en la integració en grups familiars a una basada en els individus com a subjectes de drets (Procacci, 1999). És així que hem de reflexionar i pensar la ciutadania des del punt de vista del govern i de la governabilitat, des del punt

de vista de "*l'art de governar*" (Foucault), processos de canvi social que afecten a les relacions polítiques (una estratègia per la creació social ciutadans). Acol·lint aquesta idea volem fer palès que no hem d'entendre la ciutadania com el remei universal per a la participació. La ciutadania és un concepte liberal i com a tal l'hem de contextualitzar dins d'una lògica que no té en compte l'estructura social ni les desigualtats que es desprenen del capitalisme; si els drets socials apareixen és dins d'aquesta lògica de la governabilitat per fer front al poder creixent dels treballadors. En certa manera, la regulació estatal del cicle econòmic podem entendre-la com una despolitització de la lluita pels drets socials, mentre que en l'actual situació els drets laborals tornen a l'esfera política, doncs la relació és entre l'empresari i el treballador, cara a cara (es visibilitza clarament l'exercici del poder, no estem parlant de processos burocràtics).

Estem parlant de que els drets de ciutadania impliquen uns drets passius (vota cada quatre anys que els professionals de la vida política i els experts dels serveis socials ja s'ocuparan de les teves necessitats). Si a aquests drets hi sumem tot el que fins al moment hem dit de la problemàtica dels joves i de la participació ciutadana, podem veure la impossibilitat de participar de nombrosos joves a través d'aquest eix. Un origen socioeconòmic determinat, així com un bon nivell d'estudis poden ser algunes de les característiques diferenciadores dels joves a l'hora de valorar l'eix ciutadania. L'apropiació per sectors socioeconòmics de joves és diferent, però alhora, creiem que la ciutadania no és suficientment considerada ni per grups socioeconòmics concrets, sinó que, per tot el que hem dit, no pot explicar ni per què participen ni per que no participen.

En aquest sentit, la qüestió no és tan veure per què l'eix ciutadania no és vàlid per determinats col·lectius, sinó dir que la ciutadania no és eix explicatiu en la participació o no dels joves. Creiem més convenient, parlar de la creació d'una identitat jove sotmesa a unes determinacions sociohistòriques en la diferenciació individual que estableix la pèrdua de sentit i d'identificacions col·lectives, junt amb un procés de cerca d'aquesta en el consum i l'oci. Però com que les identitats que es creen en aquest àmbit són superficials i estètiques, el jove pateix un "malestar", que explica tant la no participació en les estructures formals, com la no participació en els diferents espais de la vida pública (el mateix procés que explica l'abstenció explica la pèrdua d'interès pel conjunt de les esferes de la vida pública).

Així, és la pròpia constitució de la identitat jove en les societats del capitalisme de consum la que està dinamitant no només les bases socials de la participació social i

política com a membre d'una comunitat, sinó que també està destruint els sentiments de pertinença social. La identitat es crea ara no amb els altres sinó contra els altres, buscant la diferenciació estètica que dóna personalitat i identitat i que, paral·lelament, sotmesa a les determinacions de l'origen socioeconòmic, reconstrueix les classes socials, que es troben en estratègies identitàries i de resistència similars.

3.4. MALESTAR I ESTRATÈGIES DE RESPOSTA

Tots els subjectes, davant d'una situació social negativa determinada, busquen i reaccionen en la direcció de buscar una sortida, una escapatòria o un mecanisme de resistència. És seguint aquest raonament que podem afirmar que els joves es troben sotmesos estructuralment a un seguit de violències i coercions. Dins d'aquestes, podem senyalar, seguint els raonaments fins ara exposats, la doble exigència a que es sotmet a la joventut: sigues tu mateix i obeeix. Davant aquesta exigència social, fruit de processos econòmics i culturals, la identitat jove es desenvolupa a partir de la premisa "*autonomia virtual y dependencia real*" (Rodríguez Victoriano, 1999), doncs l'ocupació inestable i la gamma d'ocupacions juvenils de l'era de la flexibilitat, permeten obtenir diners de butxaca i integrar-se culturalment a través del consum i la moda, però no permeten una integració social plena (Santos Ortega, 1999).

El que es tracta és d'analitzar els processos a partir dels quals es genera el malestar en la joventut, i veure com les diferents joventuts responen a aquesta situació, les estratègies de defensa que es creen..., i les conseqüències d'aquest fet per les estratègies de participació sociopolítica, tal i com aquesta està plantejada en les societats actuals.

El que estem veient, la construcció social de la categoria jove, ens fa parlar de la cultura de l'efímer, de la identitat puntual, de la cultura de les aparences i del culte a la imatge. Paral·lelament a la crisi de la identitat a partir de l'eix treball, n'apareix una de nova caracteritzada pel dinamisme i l'activitat incessant, on als joves només se'ls hi ofereix temps inactiu (atur, consum passiu d'objectes, expulsió del cos social, etc.). Aquest procés és el que ens explica Imbert: "*(...) imperialismo de lo joven en las representaciones sociales, un exceso de protagonismo que no siempre coincide con el papel socioeconómico real que tienen los jóvenes en la sociedad actual si se piensa en la tasa de paro juvenil, la falta de infraestructuras socio-culturales en la periferia de las grandes urbes, las dificultades para encontrar piso en las capitales, que conducen a una*

gran parte de la juventud o bien a un estado de dependencia (...), o a una situación de marginación, ruptura y a veces delincuencia de donde surge un cierto mal-estar que trae consigo fenómenos de identificación de tipo puntual, efímero, que se desarrollan dentro de lo que llamaré un código de estar, una manera de vivir muy al día, muy a menudo sin proyecto de futuro y que entronca con una tendencia generalizada de la cultura moderna o postmoderna que algunos analistas han calificado como cultura de lo efímero, tanto desde el punto de vista de la producción de bienes materiales o simbólicos como de productos informativos...”(Imbert, 1995: 60).

En les societats modernes, una de les principals característiques és la separació entre el temps de treball (productiu) i l'anomenat temps lliure. No fa falta referir-nos al fet de que aquest suposat temps lliure està sotmès a nombroses determinacions i, és en aquest sentit que podem diferenciar entre "temps mort" i "temps lliure"²⁰, on el primer consisteix en matar el temps, en generar una ociositat que genera desmotivació i és un factor de desestructuració que pot accentuar l'anomia social (és recreatiu, entès com a degradació d'allò creatiu).

Del que estem parlant és de que la forma concreta d'identitat a que es condemna als joves crea una sensació de malestar, doncs dinamita les bases de la vida social i situa les estratègies identitàries en moments fugaços i dinàmics de consum passiu, que generen sentiments de frustració que estan en la base de les reaccions i actituds de rebuig social.

Exemple dels patiments que això provoca és el cas de la depressió, que arribant a afectar permanent a grans capes de la població que han de recórrer a tractaments mèdics i antidepressius; també n'és un reflex el fet que haguem passat de la culpabilitat (respecte als altres) a la vergonya (respecte a un mateix), reflexe d'un present que ho engolleix tot i que limita les possibilitats de transcendir temporal i espacialment el propi subjecte, fet que limita les possibilitats del sentiment col·lectiu de pertinença (Dufour, 2001).

La societat de l'abundància és generadora de processos anòmics i es troba fortament amenaçada per la fragilitat dels mecanismes de cohesió social, risc que es conjura a partir de la violència consumida, condicionada i homogeneïtzada (Baudrillard, 1974). Hem de parlar, doncs, d'una violència incontrolable que el benestar segrega en la seva mateixa realització; aquesta violència es caracteritza perquè no té fi ni objectiu, és

²⁰ Aquesta distinció la prenem d'Imbert (1995: 62), que considera el "temps mort" com el que es deriva del consum passiu de productes mediàtics i el "temps lliure" com oci actiu, creatiu i font de regeneració.

quelcom que desborda ampliament els objectius conscients de satisfacció i benestar pels que la societat es justifica.

Del que estem parlant és d'un problema més global de la societat, de les contradiccions fonamentals de la societat de l'abundància: en el consum hi ha quelcom que fa referència a un nou sistema d'obligacions morals i psicològiques que no té res a veure amb el regne de la llibertat. La resistència que es genera²¹, entesa com a nou tipus de reivindicació alliberadora, és la plasmació de la negativitat del desig, contra l'imperatiu de productivitat/consumativitat, i és fruit de l'angoixa nascuda de la satisfacció sense fi (insatisfacció)²². Del que estem parlant és de que, com diu Baudrillard (1974), els herois del consum estan fatigats, doncs el procés de consum fa cada vegada més violenta la competència en totes les seves formes; i la doble exigència de competència i augment del gaudir genera pressions contràries que duen a la desunió de l'individu.

Els individus de la societat de consum estan lluny de ser feliços, sotmesos a la violència estructural que suposa la societat de consum, sense identitats col·lectives fermes a partir de les quals actuar en l'entorn social, les respostes i resistències que es generen són individuals (tot i que d'origen social), i no permeten actituds col·lectives de resistència i alternativa, doncs el malestar es veu com quelcom individual, es cosifiquen les relacions socials i es veuen com quelcom estrany que s'imposa a l'individu (alienació).

En els joves, aquest procés és la seva identitat i única vivència que tenen. Trencat el procés d'identificació col·lectiva de formar part d'una comunitat amb un passat comú que explica el present i posa les bases del demà, el desenvolupament vital en la societat de consum accentua els processos assenyalats i situa al joves en una posició de debilitat i absoluta subordinació als esquemes actuals del model cultural de dominació del capitalisme de consum.

Davant aquesta situació, els mecanismes de resposta que cada joventut desenvoluparà, variaran depenent de l'origen socioeconòmic dels joves, fet que ens ha de dur a establir els mecanismes que cada joventut farà servir per fer front a aquest malestar que hem definit.

²¹ Es pot donar el refús a la societat de consum en una forma violenta i eròstica (destrucció cega de béns culturals i materials) o no violenta i demissiva (refús d'inversió productiva i consumidora) (Baudrillard, 1974).

²² Per fer-hi front, la societat de consum està recuperant aquesta angustia com a reactivadora del consum, a aquesta violència i culpabilitat la ha dut cap al seu terreny i la tracta com una mercaderia més (looks rebels, modes, estètiques contestatàries integrades, etc.).

4. GRUPS DE DISCUSSIÓ AMB JOVES

4.1 DISSENY I GUIÓ DELS GRUPS

El disseny dels grups de discussió l'hem fet a partir de dues variables definides, **situació socio-econòmica** i **nivell d'autonomia**. Hem definit tres grups per a cadascuna de les variables. Per definir la situació socio-econòmica hem tingut en compte tant l'origen socio-econòmic dels joves com el seu capital educatiu. Així doncs, en aquesta primera variable ens han sorgit tres grups: classe mitja-baixa, classe mitja-mitja i classe mitja-alta.

Per a definir la segona variable hem pres la definició de jove socialment acceptada, és a dir, aquell qui té treball estable, parella sexual estable i domicili autònom. Hem construït un eix que podríem anomenar "grau o nivell d'autonomia". Així, hem establert tres grups convingent la situació laboral del jove i l'autonomia domiciliària (considerem que el fet de tenir o no parella sexual estable no és significatiu en el fenomen que pretenem analitzar). Els tres grups que hem elaborat són: 1) Joves que viuen en la llar familiar i no tenen ingressos propis. En aquest grup incloem també els

joves que viuen en la llar familiar i tenen contactes esporàdics amb el mercat de treball, ja que la seva relació amb el mercat laboral no els dóna independència econòmica i continuen en aquest sentit, totalment dependents de la família. 2) Joves que viuen en la llar familiar i que tenen uns ingressos propis que els permetrien viure autònomament. Posem el llindar d'aquests ingressos a partir de les 80.000 pessetes mensuals. 3) Joves que tenen una llar pròpia i uns ingressos propis que els permeten viure autònomament.

Així, convinant els tres grups de cadascuna de les dues variables sorgeixen nou grups, però que finalment hem reduït a sis grups de discussió, considerant la seva pertinença sociològica i una situació similar:

- Joves de classe treballadora que viuen en una llar pròpia.
- Joves de classe mitja-mitja i mitja-alta que viuen en una llar pròpia.
- Joves de classe mitja-baixa i mitja-mitja que viuen a la llar familiar i no tenen ingressos propis.
- Joves de classe mitja-alta que viuen a la llar familiar i no tenen ingressos propis.
- Joves de classe treballadora que viuen a la llar familiar i tenen ingressos propis.
- Joves de classe mitja-mitja que viuen a la llar familiar i tenen ingressos propis.

Per a cadascun dels grups de discussió vam preparar un guió que ens relaciona, per una banda, els indicadors que utilitzarem a l'hora d'analitzar els discursos que sorgeixen d'aquests grups i, per l'altra, les preguntes que hauran de respondre els participants dels grups. Hem elaborat set indicadors a partir de les hipòtesis realitzades, per tal de validar-les o, si és el cas, desmentir-les. Així doncs, cadascun dels blocs es recolza en les hipòtesis definides al respecte.

Aquest guió que relaciona indicadors amb preguntes ens ha permès desenvolupar uns grups de discussió en els que assegurem que els participants del grup parlin de tots aquells indicadors que són necessaris per a la nostra recerca. Alhora, per a cada bloc analític (treball, consum i oci i perspectives vitals), vam preparar diferents preguntes obertes a partir de les quals les persones del grup van construir el seu propi discurs, amb intervencions nostres amb preguntes concretes en el cas de que no es discutís d'algun indicador.

Els tres blocs analítics són:

Treball:

Partint de la hipòtesi que la fragmenació en l'esfera productiva està relacionada amb la poca participació juvenil i qu, ahora, fa que el treball no sigui l'únic element central en la creació d'identitat. Alhora, partim del fet que el treball ha perdut la seva funció expressiva i que els joves li donen sobretot una funció instrumental. Els indicadors i preguntes d'aquest bloc són:

1) Quina és la centralitat del treball

2) Funció que es dóna al treball

(ambdós punts a partir de les preguntes:)

- Quina és la vostra situació laboral actual?
- Com han estat les feines que heu tingut?
- Quina feina us agradaria tenir?

3) Identificacions col·lectives a través del treball

- Com us heu sentit en les feines que heu tingut?
- Quina és la impressió i/o relació que heu tingut amb els vostres companys de feina?
- Heu recolzat, o ho haurieu fet si s'hagués donat els cas, als vostres companys en una situació de conflicte amb l'empresa? I ells a vosaltres?

Consum i oci:

Al costat de la situació en el mercat de treball, el consum i l'oci són creadors d'identitat, ja que els joves busquen l'autorealització i l'autonomia més en l'esfera privada que no pas en la pública. Una altra hipòtesi inclosa en aquest bloc és que les estratègies identitàries a través del consum i l'oci són similars segons la situació socio-econòmica i reproduïxen les desigualtats de classe, alhora que una identitat centrada en el consum i l'oci és una identitat individual i que no reforça els vincles col·lectius. En aquest bloc els indicadors definits són:

4) Nexes de relació social a través del consum i l'oci

5) Centralitat del consum i l'oci

(ambdós punts a partir de les preguntes:)

- Què feu en el vostre temps lliure?
- De què parleu amb els amics? Què és allò que us preocupa quan esteu junts?

Perspectives vitals:

Aquest tipus d'identitat definida i el context social en el que es construeix, és fràgil i està fortament vinculada a les crisis de sentit, per la qual cosa podem observar signes de malestar en la joventut. Els indicadors que hem construït per analitzar el malestar se centren en les perspectives vitals i són:

7) Expectatives de futur

- Com us veieu, tant professionalment com en l'àmbit persona, d'aquí a 10 anys?
- Creieu que haureu trobat el lloc de treball que desitgeu?
- L'acció de partits, sindicats o associacions pot ajudar-vos en allò que voleu per al futur?

8) Autodefinició de la situació present

- Quina és la vostra situació actual en relació a les expectatives que teniu pel futur?
- Com us definiríeu?

4.2 ANÀLISI DEL DISCURS

4.2.1 Estratègies d'inserció laboral

Un dels factors que defineixen la joventut és el fet de trobar-se en un moment vital definit per la transitorietat, i especialment la transitorietat cap al món adult. Transitorietat definida per tres aspectes: 1) La situació laboral; 2) La vivenda, si viuen en el nucli familiar o s'han emancipat, i; 3) La formació d'un nucli familiar estable, és a dir, si tenen parella i/o fills. Podriem definir als joves, en contraposició als adults, segons la seva condició productiva, domèstica, conjugal i parental. En el nostre anàlisi hem prescindit dels dos darrers elements, i ens hem centrat en com defineix el fet de ser jove la situació en els dos primers elements, el treball i la vivenda. Com ja hem dit, per al disseny dels grups de discussió hem pres aquestes dos elements com a eix classificatori, juntament amb la categoria socio-professional a la que pertanyien els joves. Ens centrarem, de moment, a les estratègies de trànsit al mercat de treball, deixant per una mica més endavant la transitorietat en l'emancipació de la llar familiar.

L'imaginari del trànsit al món del treball es basa en la definició de dues posicions, una posició de partença, desfavorable, i una posició d'arribada, més favorable. L'imaginari d'aquest trànsit són les dues posicions, no pas el procés que hi hauria

entremig. És a dir, el jove es troba, pel que fa al mercat de treball, en la posició de partença, definida com una situació inestable, canviant i precària. El jove és jove en tant que està en un temps de transició. A l'altra banda de l'imaginari hi ha la posició d'arribada, que seria un treball estable, a llarg plaç, que complís les expectatives identitàries del jove; un jove, però, que ja no és jove, perquè la posició d'arribada, definida per un treball estàndard, marcaria la fi de la joventut i l'inici de l'edat adulta, la inserció total al mercat de treball.

Tots els processos entremig d'aquestes dues posicions són el que realment podriem anomenar estratègies d'inserció laboral. I, aquestes estratègies o trajectòries laborals estan condicionades per: D'una banda el propi funcionament de l'esfera productiva, que tendeix a la segmentació i a l'increment de treballs precaris, enfront la disminució dels treballs estables. I, D'altra banda, la pròpia posició del jove en l'estructura social. Els treballs precaris estan definits per la inseguretat, a temps parcial, amb renovació de contracte, etc. Així doncs, el temps de la joventut s'allarga indefinidament, ja que, si el model final és un treball estàndard, que cada cop n'hi ha menys, els joves estarien en una perpètua transitorietat, perquè el que no disminueix és el treball insegur i temporal. És l'anomenada transitorització del fet juvenil, la prolongació de l'estat de trànsit, ja que la posició final d'arribada, d'un treball estable i segur és un bé cada cop més escàs. Aquesta situació en l'esfera productiva té conseqüències directes en l'organització de la vida quotidiana, pel que fa a no tenir un horari fixe, haver de fer hores extres, no poder organitzar-se el temps a mig-llarg plaç, etc.

Tots els joves que han participat en els grups de discussió es trobaven en una situació laboral precària, amb contractes temporals, sense contracte, a temps parcial, amb períodes intermitents de treball/atur... La situació de precarietat laboral és comú a la majoria de joves, siqui quina sigui la seva posició social, però existixen diferents trajectòries de transició laboral segons la categoria socio-professional a la que pertanyen els joves. A grans trets podriem definir dos grans tipus de trajectòries, les de les classes més desfavorides, basades en trajectòries obreres o de precarietat, i les de les classes més afavorides o benestants, basades en una aproximació successiva, és a dir, que progressivament van passant de treballs precaris a treballs menys precaris, amb millors condicions laborals i més gratificants. Aquest fet es correspon amb la manera en que els joves viuen la seva situació laboral present. En els grups de discussió han aparegut

reflexades les interpretacions subjectives que els joves fan de la seva situació en el mercat de treball.

Els joves de classe mitja consideren les activitats laborals que fan gairebé com a no-feines, és a dir, que no les inclouen de manera homogènia en la seva trajectòria laboral, en parlen com de feines sense cap interès "*experiències kutre-laorals*". En canvi, els convenis de pràctiques, alguna substitució relacionada amb allò que han estudiat, tot i que hagin estat sense cobrar o cobrant molt poc i molt esporàdiques, sí que són vistos com a treballs interessants, treballs considerats "seriosos", oposats als treballs precaris. Per als joves que s'han emancipat de la llar familiar, en aquesta mena de treballs "*e/cantó positiu és la pasta que et paguen i ja està*", és a dir, que són totalment instrumentals. Aquests joves tenen ja una important experiència en el mercat laboral, al contrari del que passa amb els joves del mateix grup social però que encara viuen amb els pares. Parlen segons una experiència real en el mercat de treball, un mercat en el que no veuen una possible alternativa relacionada amb els seus estudis, "*no veig cap sortida a la meua carrera per poder-me guanyar la vida, bé, si no ets un crack, o fas mil màsters, o trobes alguns amics que et col·loquin en una empresa guay*".

En canvi, per als joves de categories socio-professionals més baixes, que objectivament es troben en una situació laboral més vulnerable, tot i ser igual de conscients de la pròpia precarietat laboral, igual que els joves del grup anterior, no emfatitzen tant la sensació de que es tracta de feines "kutres". No consideren les feines que fan actualment com un espai a part de la seva trajectòria laboral, a diferència del que fan els joves de classes mitges-altes, al considerar els treballs precaris com a no-feines.

En l'espai social oposat, els joves de categories socio-professionals més benestants de tots, l'experiència laboral és menor que ens els altres grups, es tracten més aviat de feines als estius o als caps de setmana, essent feines temporals, amb sous baixos i molts cops a temps parcial. Són els joves que més ens han parlat de la prolongació dels estudis, de Màsters, estudis de tercer grau i idiomes. "(Parlant sobre la feina que els agradaria trobar)... *l'altra és tenir suficients peles com per poder pagar-te la formació necessària. Jo vull treballar en una editorial i són caríssims. Dius vale, vull tenir una feina que m'agradi, i per això he de fer uns cursos caríssims que ja marquen la diferència en respecte a l'altra gent. Si t'ho mires per la banda de que és una inversió, sí, doncs suposo que és així com s'ho pren la gent*". Les trajectòries laborals d'aquests joves segueixen una línia més definida i més relacionada, desde la seva vessant més precària,

amb els estudis que han cursat. *"Jo sempre he tingut feines relacionades amb la facultat, com a profe, en un laboratori de... com es diu ara... d'exposicions... Però feina directament encara no perquè amb l'horari no podia".*

El treball precari es defineix per la seva inseguretat, a temps parcial, amb contractes temporals que poden o no renovar-se, amb feines canviants... Els joves estan en una situació insegura laboralment, i amb una visió de futur més insegura com més desfavorida és la situació o classe social a la que pertanyen.

4.2.2 Valors expressius i valors instrumentals del treball

A nivell purament teòric, podríem diferenciar entre la situació o les condicions objectives del treball i la vivència subjectiva d'aquest. Diem a nivell teòric i amb una voluntat únicament analítica perquè en la vida real dels individus vivència subjectiva i situació objectiva és un tot inseparable. Les persones contruïm la realitat a través d'un discurs i a través d'aquest discurs fem nostra la realitat, de la mateixa manera que el discurs és construït en base a unes condicions concretes. En la construcció i vivència de la realitat, que vindrien a ser una mateixa cosa, els grups socials es troben en una situació determinada, en que grups i situacions són dinàmics i heterogenis.

Tots els joves que han participat en els grups de discussió es trobaven en una situació laboral objectiva similar. Tots ells realitzaven de forma més o menys intermitent treballs precaris, poc o gens relacionats amb allò que havien estudiat o que els agradaria fer. A partir d'aquesta situació objectiva molt similar per a tots ells, existeixen importants diferències en la vivència subjectiva d'aquest segons: a) el grup socio-econòmic al qual pertanyen els joves; i b) si viuen amb els pares o en una llar independent. És important remarcar que la vivència subjectiva té molt a veure amb les expectatives de futur d'aquests joves, expectatives basades en la pròpia vivència i l'observació de la realitat.

Les fites que el capitalisme de consum ofereix al treballador es xifren en la quantitat d'oci i la possibilitat d'adquirir béns de consum. Les expectatives personals es basen més en aquestes fites que no pas en el valor intrínsec del treball. El treball, doncs, esdevé un mitjà d'aconseguir satisfaccions extralaborals, no és viscut com un fi en ell mateix, *"...una feina que et permeti tenir temps per tu també, no? Jo penso que no només és la feina, que si trobes una feina que t'agradi millor, però sinó també hi ha altres coses, la feina és una més".* En tots els joves, independentment del grup social al qual pertanyen i de si viuen en una llar pròpia o en la llar familiar, el treball tendeix a

perdre el seu caràcter expressiu. És un treball instrumental, els fins es desplacen fora de l'esfera laboral, en l'esfera privada i d'oci.

Com deiem abans, són joves que en el present es troben en una situació laboral objectiva similar i, de la mateixa manera, donen també una funció similar al treball, una funció instrumental. Però parlar de funció instrumental o expressiva té més a veure amb la pròpia vivència subjectiva (que no individual) que no pas amb la situació objectiva del moment present. Davant d'una situació indiscutible de precarietat laboral per a la majoria dels joves, l'experiència d'aquesta precarietat i de la instrumentalitat del treball és diferent segons el grup social al que pertanyen. I, aquesta experiència subjectiva de la situació present i la manera de viure-la més o menys negativament està estretament relacionada amb les expectatives de futur d'aquests joves. Per als joves de classe mitja-alta les expectatives de futur són molt diferents de la seva situació laboral actual, emfatitzen la part purament instrumental dels treballs, la qual cosa fa que els desprestigiïn i els vegin com a una cosa a part de la seva carrera professional, "*... he treballat amb feines kutres, amb nens sobretot, però amb res que jo consideri... massa productiu*". Al contrari del que fan els joves de classe treballadora, que inclouen aquestes feines sense tabús ni adjectius negatius en la seva trajectòria professional.

Existeix per als joves de classe mitja-alta un imaginari ideal de feina independent, autònoma, dinàmica i creativa, un ideal que es correspon amb la definició social de jove com una categoria d'hedonisme màxim obligat a cercar la seva identitat i a autorrealitzar-se per a triomfar. Quan parlen dels treballs possibles que els agradaria tenir, els valoren en termes de si els agraden o no, no parlen ni del sou ni de les condicions de treball. De fet, sobreentenen un sou i unes condicions satisfactòries, al contrari del que passa amb el discurs dels joves de categories socio-professionals més desfavorides, parlen més del sou, perquè no és una cosa que es doni per descomptat, "*... yo estudié para profesora, los niños me encantan, pero vi que por lo que hacíamos cobrábamos muy poco. Lo veía que trabajaba mucho y no me compensaba económicamente. Intenté hacer oposiciones, pero no las aprobé, por que sé que de educadora de guardería pública se cobra más, y a mi esto me hubiera gustado, pero bueno, nada, he tenido que ir por otra vía. He mirado también de ser comercial, porque como en condiciones económicas hay incentivos, pues...*". La instrumentalitat i el treball com a mitjà per obtenir ingressos són fets que aquests joves remarquen, especialment els que viuen en una llar independent a la llar familiar i tenen ja una llarga trajectòria en el mercat de treball.

Per als joves d'origen social més o menys benestant, hi ha dos tipus de treballs:

1) Els que no els agraden, amb unes condicions laborals precàries, que són els treballs que estan fent; i

2) Els treballs que sí que els agraden, no definits però per unes bones condicions laborals, sinó per un ideal bohemi de màxima creació i autonomia, sense horaris ni "jefes".

L'objectiu és aconseguir un treball del tipus 2 a través del qual aconseguir la realització personal *"això és la finalitat de qualsevol feina, realitzar-te no? Jo almenys estic lluitant per això. Arribar el dia que centri el cap i digui: eh, estic aquí, vull anar a currar d'això"*. Per tant, aquest joves donen una funció instrumental als treballs que fan, però alhora desitgen un treball a través del qual poder-se realitzar, és a dir, poder-li donar una funció expressiva, *"imagina't la sensació de dir: Què guay, me'n vaig a treballar! I pel camí vas pensant en el que has de fer... És difícil eh, per això!"*.

En els joves de classe mitja, però, també és important remarcar diferències entre els que s'han emancipat i els que viuen amb els pares. Per als primers, en la majoria dels casos, l'emancipació ha suposat un desplaçament econòmic i de nivell de vida respecte a la situació que tenien quan vivien a la llar familiar. Les seves condicions materials presents són molt similars a les dels joves de classe treballadora que també viuen en una llar independent i, igual que aquests, emfatitzen el valor instrumental del treball per tal de poder accedir a bens d'oci i de consum.

4.2.3 Dinàmiques col·lectives d'identificació

Així com en l'apartat anterior tots els joves, amb les seves diferències, coincideixen en donar al treball remunerat valors instrumentals, el que és molt diferent segons el grup social són les identificacions col·lectives i les relacions amb els companys de feina. Com més precarària és la situació dels joves, més importància donen a l'ambient de treball i a les relacions personals amb els companys de la feina. Parlant de què hauria de tenir una feina perquè els agradés: *"... pues de la gent, si la gent m'agrada, si em tracten bé, si és gent jove, si m'ensenyen coses a fer."*

El treball en si no suposa cap motivació, és per a aquests joves un treball purament instrumental a través del qual tenir un sou, especialment per als joves amb més experiència al món laboral. Això que estem dient, per tant, podem aplicar-ho tant als joves de classes treballadores com als joves de classes mitges que s'han emancipat i

viuen dels seus propis ingressos. En el temps en que estan treballant, el més important i allò més enriquidor són les relacions amb els altres iguals, *"Es importante el trabajo que tienes, pero también la gente con la que estás. Porque si tu trabajo no te gusta, por más dinero que te den... Si cada mañana tienes que hacer un sacrificio tan grande, que piensas que te vas a encontrar con esta, mi jefe que no lo aguanto (...). Si está muy bien pagado pero llegas allí y no te gusta nada, no sé, realmente para mí es muy importante, con la gente que trabajas es con la que más horas tienes. Si te llevas bien es que es casi tu familia, si estás ocho horas con esas personas seguro que las ves más que a tu pareja, a tus amigos o a tu familia, por esto es realmente muy importante"*.

Per als joves de classes més benestants i per aquells que viuen encara a la llar familiar, a l'hora de definir la feina que els agradaria tenir, tot i que també apunten la necessitat d'estar bé amb els companys de feina, defineixen més les característiques de la feina en si, la pròpia motivació i la identitat o status aconseguida a través d'aquesta, *"es trabaja diferente en una empresa o no, si es una feina per tenir una feina i prou"*. Per aquests joves la situació laboral present pot ser o no satisfactòria, però desitgen per al futur un treball no només instrumental, un treball que es correspongui amb les seves expectatives, i aquestes expectatives tenen a veure amb identificar-se a través d'una feina. Un posició en el mercat laboral és un ingredient més, i força important, per accedir a un determinat estil de vida, a part d'obtenir un sou i poder accedir a una sèrie de béns d'oci i consum, és el que en Bourdieu anomena "habitus". Per aquests joves, el tipus d'ocupació remunerada és un dels altres elements que defineixen l'estil de vida, per això les seves feines precàries són considerades com a no-feines, és a dir, ocupacions que no els donen accés a l'estil de vida que desitgen.

Com hem dit abans, però, hi ha cert procés de desencantament en aquesta visió. En tots els grups de discussió realitzats amb joves que viuen en una llar independent, el seu discurs tenia un abans i un després d'haver deixat de viure amb els pares. L'emancipació és un dels fets que defineix el trànsit de jove a adult, canvia l'imaginari social d'un mateix i també la situació material, el jove és el principal suport econòmic d'ell mateix, ja sigui individualment o a través de la formació d'un nou nucli. És en aquest moment on el treball esdevé principalment instrumental i, la importància de les relacions amb els altres companys de treball no els identifica a través del treball, sinó fora d'aquest. És a dir, el lloc de treball pot ser un lloc on conèixer gent, es poden establir vincles més estrets amb alguns companys de feina, però aquestes relacions que han sorgit en el lloc de treball es desplacen a l'espai de l'oci. *"También te puedes encontrar*

una compañera de trabajo con la que puedas intimar, pero siempre que sea fuera del trabajo”, així doncs, podem dir que la identificació no es crea directament amb el treball, sinó que a través d’aquest.

Allò que identifica als joves, especialment els que es troben en una situació precària en el mercat de treball, són les formes d’oci i de consum, és a dir, allò que fan en el temps de no-treball, tals com anar de festa a determinats espais, fer certes activitats o hobbies comuns, vestir d’una manera concreta, tenir projectes vitals semblants, etc. *“(amb els amics) et desfogues, és com la segona família, perquè a més a més vas veient com tothom està patint més o menys el mateix, cadascú en la seva feina (...), un amic que està patint el mateix sembla que quan li expliquis encara et desfoguis més”.*

La identificació a través del consum i l’oci és comú per a tots els joves, però segons la situació social aquestes identificacions són diferents. Així com hem dit que els joves en situació més precària no s’identifiquen gens amb el treball, tot i que tenen una situació laboral similar, sinó amb allò que fan fora del treball; Per als joves que estan en una posició de partença més benestant, tant la relació amb els companys com la relació amb els superiors és molt important per estar bé a la feina. Alhora però, de parlar de les relacions amb els companys de feina, responen parlant de les relacions amb els “jefes”, no amb les persones que fan el mateix tipus de feina que ells o de la mateixa categoria professional. D’això es conclou que aquests joves s’identifiquen poc amb les persones que fan els mateixos treballs precaris que ells, pel mateix que deiem abans, perquè aquests treballs són treballs que no els agraden, que fan només pels diners que n’obtenen i que, per tant, no es corresponen amb allò que desitgen aconseguir a través del treball.

Un element clau en la configuració d’identitats en la societat de consum és la diferenciació del temps. Podriem dir que la vida quotidiana d’aquests joves s’organitza en base a tres construccions del temps diferents:

1- El temps de treball és aquell temps en que els individus estan realitzant una activitat remunerada en l’espai d’un intercanvi mercantil i el temps de treball domèstic.

Tot i que cap del joves participants en els grups de discussió tenia fills, per la qual cosa tampoc tenen la càrrega de treball domèstic que això suposa; I també tot i que el treball domèstic no és una activitat remunerada en l’espai d’un intercanvi mercantil, el treball domèstic també formaria part d’aquest treball i, per tant, també és

un element important d'analitzar a l'hora d'entendre les identifikacions col·lectives i les diferències de gènere.

2- El temps d'oci, que és aquell temps dedicat a activitats lúdiques o de consum, dedicat a fer allò que "agrada", fer hobbies, sortir de festa...

3- El temps de no treball, que és el temps no ocupat amb cap activitat específica, és un temps no desitjat, en teoria destinat al treball, és el temps d'estar buscant feina, a l'atur...

Molts dels joves, tot i que ja participen en el mercat laboral, estan encara estudiant. Hem considerat el temps d'estudi com a part del temps de treball, tot i que és un temps molt diferent, sobretot en l'aspecte de les identifikacions. L'hem inclòs en el temps de treball entenent que els estudis formen part del procés de formació per inserir-se en el mercat de treball, alhora que transmet un currículum ocult indispensable per saber-se moure dins d'aquest.

L'únic temps en el que es produeixen identifikacions col·lectives positives entre els joves és en el temps d'oci i de consum, en que fan allò que els agrada, sense preocupacions ni obligacions, "*... jo estic més satisfet en la meua vida que no treballlo que no quan estic guanyant-me les garrofes*". Durant el temps de treball, com hem dit anteriorment, les identifikacions amb els companys de feina es desplacen fora de l'àmbit laboral, no s'identifiquen amb la feina que estan fent, sinó amb allò que els agrada fer fora de la feina a les persones que fan la mateixa feina. Tal com ja hem apuntat, segons el grup social i la situació del jove les identifikacions i expectatives són diferents, però, sobretot entre aquells joves que estan en una posició social i laboral més vulnerable i/o precària, més insatisfactori és aquest temps de treball.

El temps de no treball és també insatisfactori de per si, ja que és un temps no desitjat, és un temps associat al malestar i l'angoixa, "*jo últimament no gaudeixo gaire del temps lliure perquè tinc més temps lliure de que voldria, no? Tinc una feina, de moment, que només són 8 hores a la setmana, que tampoc em permet fer el que jo vull, que és ar-me'n de casa i tot això. I el temps lliure que tinc, per obligació, me'l passo una mica.. no sé, tampoc és molt greu, però tinc més temps lliure del que voldria tenir. I aquest temps lliure me'l passo buscant feina o, jo que sé, entretenint-me com puc*". En el mateix grup, una altra noia: "*A mi em passa igual, ara per exemple, l'horari que faig a l'hotel és súper raro i avui no havia de fer res, només venir aquí. Vamos, m'he aixecat una mica, he estat tot el dia a casa mirant la tele... no sé, estava desmotivada, perquè*

penso que podria estar fent coses i no les faig, i si només tens de 2 a 4, doncs en dos hores fas un munt de coses. I com que ara tinc més hores lliures que de treballar, m'agobio mogollón, surto por ai, però al final em canso i ja passo". Així doncs, el temps lliure només té sentit quan és breu, el cap de setmana i quan coincideix amb el temps lliure de tothom.

4.2.4 Consum i oci

El temps en el que aquests joves no estan treballant fan allò que els agrada fer i, fins i tot, allò del que els agradaria treballar *"tot el que no pots fer quan... aprofites per fer el que et ve de gust"; "som creatius"; "faig feinetes per la meva banda"; "ara buscar feina"*. El temps lliure es defineix com a oposició al temps en que es treballa, així podem dir que es defineix com al contrari d'aquest, és el temps dedicat a passar's-ho bé, a realitzar-se, ja que en el món laboral precari en el que es mouen, no troben espais per aquesta realització personal.

Els processos que se succeeixen en l'esfera del treball, tal com hem explicat, impossibiliten una realització dels joves en aquesta esfera, així doncs, les fites que la societat de l'abundància ofereix als treballadors es basen, sobretot, en l'oci i l'adquisició de béns de consum. La manca d'expectatives en l'àmbit laboral és un element present entre els joves, bé, quasi podríem dir que, més que la manca d'expectatives es tracta d'expectatives negatives o poc favorables. Els joves són conscients d'aquest desplaçament d'expectatives positives del treball a l'oci, i el viuen no només com un desplaçament, sinó també com una mancança. Així, parlant d'allò que els podria motivar en una feina, el següent fragment de la conversa reflexa clarament el que estem exposant:

A – [...] Una feina que et permeti tenir temps per tu també, no? Jo penso que no només és la feina, que si trobes una feina que t'agradi millor, però si no també hi ha altres coses, la feina és una més.

B – Bueno, si és una feina que realment t'agrada ja està [...]

A – Sí, potser sí, potser és un discurs que m'he montant jo perquè no crec que trobi una feina relacionada amb el que he estudiat i que m'agradi, jo crec que és molt difícil tenir la feina que m'agradi."

L'oci és també viscut com un objectiu en el futur, un objectiu que es pot relacionar amb la vida professional, ja que tenir una feina que els permeti molt temps

per gaudir de l'oci representa l'èxit en el món laboral. *"A mi em molaria trobar una feina amb una estabilitat, amb el sentit de trobar una feina que em donés de menjar i que en aquest sentit no m'hagués de preocupar gaire. Tenir molt temps lliure per fer el que em vingui de gust"*. L'oci com a objectiu abans que trobar una bona feina, ja que suposen d'entrada que no trobaran una feina que els agradi, busquen la identitat i la realització personal a través de l'oci, preque la seva situació en el mercat de treball no es correspon amb les seves expectatives vitals. Així, per exemple, un noi que toca en un grup de música amb els amics parla d'*"acabar en un despatx i els caps de setmana fer bolos, allò americana i corbata de dia i la xupa de cuero de nit i venga"*.

La tendència a la pèrdua del valor expressiu del treball i la recerca d'estratègies expressives en l'esfera del consum i l'oci és comú per a tots els joves. Però les diferents condicions d'accés d'aquests joves al mercat de l'oci i del consum condicionen les diferents estratègies identitàries d'aquests. La diferent posició socio-econòmica dels joves, que condiona tant la capacitat adquisitiva com l'estil de vida desitjat, dibuixa diferents estratègies identitàries.

Així doncs, tot i que és comú per a tots ells l'oci i el temps lliure com a objectiu, també aquest temps és ocupat de manera diferent. Per als joves que viuen amb els pares o per als que, en general, tenen menys experiència en el mercat de treball i menys obligacions econòmiques, els temps lliure és un temps de sortir, d'anar de festa i fer coses. És un temps viscut en el present, un temps hedonista de culte a un mateix, *"primer de tot és la vida, que són quatre dies i els has d'aprofitar. Aviam, viva la vida amb un límit, ser realment una mica responsable, però la vida és per disfrutar"*. En canvi, per als joves que s'han emancipat i viuen en una llar independent, sembla que el més important no és només passar-s'ho molt bé i sortir amb els amics, sinó el temps lliure en si. De vegades aquests joves a part de treballar encara estudien, amb el desgast físic i mental que això comporta, i amb la manca de temps per a un mateix i per a disfrutar que "han de tenir" com a joves en una societat com la nostra que defineix en aquests termes la joventut.

D'altra banda, tot i ser considerats joves, són joves emancipats de la casa paterna i aquesta emancipació ha produït un canvi en la manera d'entendre i viure el temps lliure, el fet d'auto-mantenir-se econòmicament els inclou una mica més al món dels adults: *"Jo he tingut així com dues etapes. Abans, quan vivia a casa els meus pares, doncs era sortir de casa, i sortir, sortir, sortir, fer el que fos per no estar a casa, fora fora. I ara, que comparteixo pis amb dues noies, ara és al contrari, ara és estar a casa,*

fer coses a casa". Aquest canvi no només afecta un canvi en l'espai en que es viu durant el temps lliure, sinó que també representa un canvi en el consum, els ingressos dels que disposen a casa ja no es destinen únicament a consumir (especialment símbols identitaris com roba, música, drogues, etc.) i a reunir-se en els espais d'oci juvenil (bars, dicoteques, concerts, etc.); sinó que una part important dels ingressos s'inverteixen en la vivenda i l'auto-manutenció.

Això té a veure amb la definició de jove socialment construïda com a categoria d'hedonisme màxim, obligat a cercar la seva identitat en les modes, en el canvi constant del mercat de les modes i els espais d'oci. De la mateixa manera, aquesta identitat canvia constantment, els joves no tenen metarrelats que durin en el temps als que aferrar-se, i reafirmen la seva identitat en els models de referència de consum que, com hem dit, són uns models del present, efímers, uns models que tenen com a fil conductor el gaudir. És el mite del jove sense responsabilitats ni càrregues econòmiques, familiars, laborals, etc. que surt, s'ho passa bé, és autònom i viu quasi al marge de la societat, un jove que es realitza al màxim pel fet de ser jove. *"És que ser jove és una mentalitat, no sé, també hi ha gent gran que s'ho passen pipa [...]"*; així doncs, la mentalitat de ser jove és passar-s'ho bé. Una altra noia, del mateix grup diu: *"[...] només es parla de joves en el sentit d'anar-te'n de farra, per mi ser jove és com ser feliç de veritat. Rodearte de gente con la que te sientes bien, con la que estás bien, a gusto. Y no ser hipócrita, porque es un momento de la vida en que tienes la oportunidad de no ser hipócrita con los demás, porqu luego ya tendrás tiempo para serlo, con la sociedad..."*.

Però aquesta ideologia que posa l'accent en el valor de l'oci, és poc favorable per als treballadors de rang inferior. Al donar més importància a les recompenses de la societat de consum, traslladant la fita del desenvolupament personal a l'esfera extralaboral, la classe treballadora relega a una segon pla la reclamació de millors condicions laborals, perquè les prioritats es desplacen a adquirir béns de consum. Aquesta situació no és viscuda de manera satisfactòria, ja que la participació en el mercat laboral es dona en un context precari. La consciència d'estar en un context laboral on no es realitza en les pròpies expectatives i que ha perdut la seva dimensió d'autoestima i d'identitat i que, alhora, continua sent un element central en la seva vida. El treball és l'instrument per accedir al consum i l'oci, esferes on se centren les estratègies de realització i identificació, al mateix temps que el treball és l'esfera sense autoestima ni expectatives i, per tant, sense identifications col·lectives positives a través de les quals lluitar per millorar les precàries situacions en les que es troben.

Dos joves del grup de classe treballadora que viuen amb els pares, parlant del companyerisme en les empreses que treballaven:

A - [...] hi ha un munt de gent esperant a la porta, d'aquesta manera matxaca a la gent i s'asseguren que sempre hi haurà gent jove, si es treballés bé i amb un bon sou, la gent se-ls'hi apalancaria, així sempre tenen gent jove. Si donen algo als treballadors és perquè veuen que ells guanyaran alguna cosa, en tindran molt profit. I la gent no va als sindicats, per desconeixement i perquè les coses són súper lentes, si amb tres dies un problema se soluciona, la gent es mouria molt més, però també penses, per una feineteta d'un any m'estaré aquí anant a judicis i no sé què."

B - *I com que ara ets jove i la feina tampoc és res que et salvi de res [...]. Però com que saps que són feinetes així temporals... no sé, és com això de on no vagis a guanyar no vagis a perdre. El dia que surti me'n vaig a treballar a un altre lloc i llestos.*

A - *Sí, la gent passa bastant.*

C - *El que passa és que moltes vegades comences una feina que et penses que serà temporal i després estàs casi 4 anys [...]."*

La sensació d'inevitabilitat, de manca d'agència, provoca malestar, al mateix temps que crea una important sensació de fragilitat i vulnerabilitat. Una identitat basada en el consum d'objectes (sumant-li la velocitat inherent d'una societat tecnològica i els models imperants en els mitjans de comunicació) no crea estratègies identitàries durables ni d'identificació col·lectives, amb la qual cosa hom se sent sol i sense força davant la seva precària situació laboral i vital.

4.2.5 L'individu autònom negatiu

Per als joves, la manca de realització personal a través de la feina fa que el grau d'implicació al treball sigui bastant baix. L'estructura del mercat laboral no els afavoreix i és viscuda com a monolítica, no parlen de canviar-la ni de millorar les seves condicions de treball, etc. Això fa que dediquin totes les seves energies en gaudir de l'oci i, majoritàriament, participen poc en associacions o sindicats, ja que tampoc creuen que aquests els puguin ajudar.

La pròpia situació personal és viscuda com a individual, és a dir, el malestar es viu com un problema pròpi i no s'identifica com una situació col·lectiva. Parlant dels sindicats, un jove deia: "[...] la veritat és que no hi confio gaire. Potser en empreses

com la SEAT o macroempreses d'aquestes sí que funciona, però la majoria de cops montar un comitè d'empresa és molt complicat. En les empreses que jo he estat si vols solucionar alguna cosa d'ho has de fer tu mateix". La poca confiança en els sindicats i, alhora, la poca identificació amb els moviments socials tradicionals és comú per a tots els joves. El fragment anterior era d'un jove participant en el grup amb una posició socio-econòmica més benestant i que viu a la llar familiar. Un altre fragment del grup de joves de classe treballadora que s'han emancipat expressa també el mateix discurs:

A – *Yo no creo que hoy se pueda ir a los sindicatos, porque cada uno es muy independiente. Te tienes que hacer tu la vida, y los amigos son los únicos en que te puedes apoyar.*

B – *Todos te prometían mucho, pero al final te quedas como siempre si no te lo curras tu.*

C – *Que mejor que ayudarse a uno mismo, por muchos amigos que tengas si tu no tienes empuje o garra...*

B – *Lo que pasa es que te pueden ayudar como complemento de tu persona o de tus relaciones o lo que sea, pero el tema básico es que estás tú y ya está."*

Els joves (i encara més les dones i els immigrants joves) són els més sotmesos als fenòmens de precarietat i d'instabilitat laboral. Les seves trajectòries d'inserció laboral estan marcades per la precarietat, que els afectarà de diferent manera segons el seu origen socio-econòmic i el capital cultural del que disposin. Això té molt a veure, tal com hem explicat, amb la pèrdua de sentit i d'identificacions col·lectives a partir de l'eix treball i, per tant, amb la diferenciació individual com a procés important en la construcció identitària.

En els grups de discussió ha aparegut molts cops la idea de que cadascú és el responsable del seu propi destí, cadascú obté una posició en el mercat de treball segons allò que cercava i al que hi ha dedicat els seus esforços (meritocràcia). És la idea de jove autònom, independent, que busca una feina creativa, sense horaris, etc. *"A mi lo que me gustaría es tener un trabajo autosuficiente y que me guste..."*.

Tot i això, per als joves que estan en una situació social més vulnerable, aquesta idea és exposada amb certa crítica: *"Ahora la gente quiere vivir bien, las cosas han cambiado un poco pero la vida ha sido siempre difícil, lo que pasa es que la gente ahora mira más por ella misma, por estar bien y tener más cosas. Y la juventud, si ya crece en*

este mundo, pues lo mismo, no?'. Ahora, són els joves d'aquest grup qui més han parlat de la importància de tenir bones relacions amb els companys de feina, tot i que aquestes relacions es traslladin a l'esfera extralaboral, són també relacions significatives durant el temps de treball.

Davant la contradicció entre aquestes expectatives desitjades i la situació present, parlen de que ara no tenen unes expectatives concretes, sinó que viuen el present. L'estratègia de viure abnegadament en el present la podriem interpretar com a reacció defensiva vers les expectatives de fracàs viscudes fins ara. *"[...] si vius amb una idea del que vols fer, potser et perds moltes coses. En canvi, és això que es diu de viu el present, si estàs atent al que et va succeïnt, és més imprevisible però més emocionant"*.

CONCLUSIONS

A través de la realització i l'anàlisi dels grups de discussió hem anat constatant, modificant o refutant les hipòtesis inicials de la recerca. Tant en el procés previ del disseny dels grups de discussió com en el seu posterior anàlisi hem organitzat la recerca en una sèrie de categories que es corresponien amb uns indicadors explicatius d'aquestes. La construcció dels indicadors ens ha servit per destriar i organitzar el discurs sorgit en els grups de discussió, al mateix temps que ens ha permès construir diferents grups partint de les dues variables que definien els grups de discussió, la situació socio-econòmica i el nivell d'autonomia.

Quadre 1: Realització dels grups de discussió segons el quadre

		<i>Segons el grau d'autonomia</i>		
		Viuen a la llar familiar+sense ingressos propis	Viuen a la llar familiar+ingressos propis	Viuen llar pròpia
<i>Segons la posició socio-econòmica</i>	Classe treballadora	Joves de classe treballadora i classe mitja que viuen a la llar familiar i no tenen ingressos propis	Joves de classe treballadora que viuen a la llar familiar i tenen ingressos propis	Joves de classe treballadora que viuen en una llar pròpia
	Classe Mitja		Joves de classe mitja que viuen a la llar familiar i tenen ingressos propis	Joves de classe mitja-alta que viuen en una llar pròpia
	Classe Alta	Joves de classe alta que viuen a la llar familiar amb o sense ingressos propis		

Font: El·laboració pròpia

1. Els joves i la transició laboral

Pel que fa a les estratègies d'inserció en el mercat de laboral, podríem dir que, en tant que enteses aquestes estratègies com a procés, aquest procés parteix d'una posició inicial, la posició de partença, i d'una posició final. Tant el trànsit entre aquestes dues posicions com la situació dels joves en la posició inicial i la posició final estan condicionades pel funcionament de l'esfera productiva i la posició socio-econòmica dels joves. D'altra banda, entenem la posició final no com una situació definitiva o immutable, sinó com una sèrie de posicions finals consecutives diferents a la posició inicial. Posicions

definides no per la seva objectivitat real, sinó com una sèrie d'expectatives subjectives presents en les estratègies d'inserció laboral.

És a dir, les expectatives inicials de la posició de partença condicionaran moltíssim tant les diferents estratègies d'inserció laboral i, per tant, també la posició d'arribada, com també condicionaran la vivència subjectiva d'aquesta inserció en el mercat de treball, una vivència amb més o menys benestar o malestar segons el grau de compliment de les expectatives²³. Com diuen Berger i Luckmann (1997), en la vida quotidiana de les persones no poden existir grans discrepàncies entre les expectatives que es tenen i la realització pràctica d'aquestes, ja que, quan les discrepàncies són molt grans es tendeix a les crisis de sentit. Partim de que, tant les crisis intersubjectives de sentit com les crisis massives que tenen la seva base en l'estructura social generen malestar. És aquesta divergència entre les expectatives esperades o imaginades dels joves i la seva situació present objectiva, una de les fonts més importants de malestar entre els joves.

En aquest estat de trànsit i en les estratègies d'inserció laboral es pot parlar d'una sèrie d'elements generalitzables per a tots els joves, però també d'uns elements específics segons els grups als que pertanyen els joves, segons la situació socio-econòmica i el grau d'autonomia. Pel que fa als elements generalitzables, és important la definició social que es fa de la posició d'arribada desitjada en l'àmbit laboral, la precarietat laboral, la transitorització del fet juvenil i la instrumentalitat del treball.

1.1. Les expectatives: el treball ideal

La posició d'arribada, segons han expressat els joves en els grups de discussió, està definida per un treball que sigui dinàmic i creatiu, que els "agradi", és a dir, que els permeti la realització personal a través del treball i que els ofereixi diners i temps per poder gaudir de l'oci i el consum. Una definició que per ella mateixa condicionarà estratègies i possibilitats desiguals segons la situació socio-econòmica del jove. D'altra banda, crea noves desigualtats i, per tant, nous malestars en l'experiència quotidiana del treball de molts joves, no només perquè aquests desitjos no es vegin satisfets, sinó també perquè la lluita per unes millors condicions de treball passa relegada a segon terme. La qüestió no es posar en dubte un àmbit laboral on l'autonomia i la realització són impossibles, com desplaçar la construcció de la identitat cap a l'esfera del consum i

²³ Casal (2001) ho conceptualitza, com hem vist en el marc teòric, com a construcció simple (expectatives tangibles) o complexa (ambiciosa o exigent).

l'oci, de manera que el treball esdevé una mera eina per aconseguir els recursos necessaris per a la relaització a través del consum (Castillo Castillo, 1989). Aquesta dinàmica es complementa amb els processos que se succeeixen al mercat de treball. La disponibilitat pel canvi, la relativa acceptació d'unes precàries condicions laborals o la manca de força de pressió per part dels treballadors són realment funcionals per al manteniment de l'*status quo*.

1.2. La realitat

1.2.1. La precarietat laboral

Pel que fa als elements estructurals que afecten a la majoria dels joves, és important la fragmentació en l'esfera productiva i la situació de precarietat laboral en què es troben els joves en el seu procés d'incorporació en el mercat de treball. Les trajectòries d'inserció laboral dels joves estan marcades per la precarietat. Per a la majoria de joves els primers contactes amb el mercat de treball es fan a partir de feines poc qualificades, sense contracte o amb contractes temporals i precaris, fent feines com les de *pizzero*, missatger, cambrer/a, venedor/a, classes particulars, cangurs, teleoperadora...

Tot i això, la precarietat present no és la mateixa per a tots els joves, perquè la precarietat futura tendeix a dibuixar-se de maneres diferents segons el seu origen socioeconòmic, com hem vist amb la coneptualització de Casal (2001) sobre les transicions laborals. Per als joves de classes més benestants, la modalitat de transició laboral tendeix a ser la de trajectòries d'aproximació successiva (prolongació del període d'estudis, tempteig, amb inicis de precarietat i subocupació, amb la redefinició i l'assumpció gradual d'expectatives). En canvi, per als joves de classes treballadores hem de parlar de trajectòries de precarietat (molt lligades als alts i baixos dels mercat de treball, amb períodes d'atur intermitents i que no són constructives pel que fa a la transició laboral, és a dir, caracteritzades per l'alta rotació laboral, treballs discontinus i currículums dispersos). Més endavant, quan parlem dels elements específics de cadascun dels grups, explicarem com afecta això en la vivència subjectiva present de la situació laboral, les diferents estratègies de resposta que això comporta i la diferent construcció identitària.

1.2.1. La transitorització del fet juvenil

Entenent la transitorització com la prolongació de l'estat de trànsit, amb l'allargament indefinit de la joventut (cada cop amb més edat es continua sent jove),

també s'allarga indefinidament la transitorietat laboral, la construcció d'identitats estables fermes (independents de les modes del consum), els projectes a llarg plaç... Essent la joventut definida com un moment vital de canvi o trànsit, l'allargament del període que s'és jove suposa també la continuïtat de la transitorietat. Això implica la renovació constant dels projectes vitals i, molts cops, la no identificació o implicació amb la situació laboral present, que és viscuda com a "transitòria". Com que mai és considerada una situació definitiva (no en un sentit estàtic, sinó estable), sinó provisional, constantment es redefeixen els objectius. La situació de precarietat i malestar present perd importància perquè les expectatives i l'autorealització passen per una nova definició dels objectius, que, al seu temps, també seran redefinits.

La transitorietat s'ha transformat en una moratòria cap a l'edat adulta, perquè no s'hi acaba d'arribar mai (el somni de l'eterna joventut i la no consideració de ciutadanes de ple dret). És un estadi de la vida en que van unides l'ansietat de trobar-se a si mateix i la por de perdre's, alhora que l'edat adulta representa la plena integració en la societat. El treball és un element central en la integració social i mentre els joves es continuïn trobant en una situació laboral de precarietat i inestabilitat, l'edat adulta no arribarà, de la mateixa manera que tampoc arribarà la seva condició de ciutadans de plens drets.

Una societat basada en la transitorietat elimina les bases social d'acció col·lectiva, els treballs que realitzen els joves tenen poc a veure amb les seves expectatives i identitats, les quals es defineixen en l'espai de l'oci i el consum. D'altra banda, també elimina les bases materials de l'exercici polític, perquè sense les condicions que fan d'una persona algú capaç d'exercir els drets com a ciutadà -tals com un treball o un habitatge digne- els drets socials no tenen sentit. En aquest sentit, en certes joventuts podem parlar de que es troben sotmesos als deures del ciutadà adult (treballar, responsabilitat, etc.), mentre que de l'altra banda els drets socials fallen (no accés a una feina digne, problemes amb l'habitatge, etc.).

2. Les conseqüències

2.1. El treball instrumental

De la mateixa manera, independentment de la posició socio-econòmica i el grau d'autonomia dels joves, la majoria donen al treball una funció instrumental. La ruptura de la norma social fordista ha implicat també la ruptura de la centralitat de l'eix treball com a articulador de la identitat i homogeneïtzador dels grups socials. Això afecta especialment als joves, perquè aquests són els que han de trobar nous eixos per

articular la identitat i incorporar d'alguna manera l'eix treball. El treball tendeix a no ser un fi en ell mateix, és a dir, el treball és un instrument per poder comprar béns d'oci i consum. Tot i això, segueix sent un element central en la vida de les persones, en tant que mitjà a partir del qual s'obtenen els béns de consum, de manera que el treball queda com quelcom necessari però a partir del qual no es pot arribar a identifiacions col·lectives.

2.2. Desencant i heteronímia

La construcció social ideal del treball, la precarietat, la transitorització del fet juvenil i la instrumentalització del treball afecten a la majoria de joves de la nostra societat. Però com hem dit anteriorment, aquests processos repercuteixen de manera diferent en uns joves o uns altres segons el grup social i el grau d'autonomia d'aquests. De la mateixa manera, la construcció identitària en aquest escenari comú també és diferent, ja que són diferents les expectatives de futur, la vivència subjectiva de la situació present, les subcultures pròpies de cada grup social, etc. Per tant, les seves estratègies de resposta davant del malestar que aquest escenari els comporta també és diferent per a cadascun d'ells.

Entenem les estratègies de resposta com una recerca dels subjectes davant d'una situació social negativa determinada, que busquen i reaccionen en la direcció de buscar una sortida, una escapatòria o un mecanisme de resistència a una situació que no els provoca benestar. Podem afirmar, pel seguit de consideracions apuntades anteriorment, que els joves es troben sotmesos estructuralment a un seguit de violències i coercions, entre les quals cal destacar l'enorme contradicció entre l'obediència al sistema i el *sigues tu mateix* que proclamen els mitjans de comunicació i els estereotips del consum.

Organitzant teòricament la realitat social i les infinites vivències d'aquesta, hem construït dos grans grups socials partint de les múltiples experiències i discursos recollits en la realització dels grups de discussió. Caricaturitzant i posant etiquetes a cadascun d'aquests grups, podem parlar dels *joves desencantats* i dels *joves doblement heterònoms*. Així doncs, el següent quadre relaciona els diferents grups de discussió realitzats amb aquests dos grans grups que hem construït:

Quadre 2: Tipologies de joventuts

	Viuen a la llar familiar+sense ingressos propis	Viuen a la llar familiar+ingressos propis	Viuen llar pròpia
Classe treballadora			JOVES DESENCANTATS
Classe mitja			
Classe alta	JOVES DOBLEMENT HETERÒNOMS		

Font: Elaboració pròpia

El grup de joves desencantats inclou els joves de classe treballadora i els joves que s'han emancipat de la llar familiar (quadres grisos). El grup de joves doblement heterònoms inclou als joves de classe mitja i alta que viuen a la llar familiar amb o sense ingressos (quadres blancs). Alhora, aquestes dues categories les hem construït com a dos pols d'influència concèntrica. És a dir, com més a prop estan els joves dels pols, més aplicable és el model i, com més s'hi allunyen, més es difuminen les diferències entre joves desencantats i joves doblement heterònoms. Així doncs, el pol dels joves desencantats correspon als de classe treballadora que tenen una llar pròpia i el pol de joves doblement heterònoms es correspon amb els joves de classe alta que viuen a la llar familiar i no tenen ingressos propis.

Aquestes dues categories tenen a veure amb les variables de posició socioeconòmica i el nivell d'autonomia, que, al seu temps, també es corresponen amb l'experiència major o menor que hagin pogut tenir els joves de cada grup en el mercat de treball. Així, a grans trets, podem dir que els joves desencantats acostumen a tenir una gran experiència en el mercat de treball, mentre que els joves doblement heterònoms les han tingut bastant esporàdicament (feines a l'estiu o de caps de setmana...).

2.2.1. Joves desencantats

Aquest grup es compon dels joves emancipats de la llar familiar i dels joves de classe obrera. Com acabem d'explicar, l'emancipació de la llar materna o la necessitat d'ajuda econòmica familiar fa que aquests joves tinguin ja força experiència en el mercat de treball. La majoria d'ells té una llarga trajectòria de feines temporals, a mitja jornada,

amb contractes precaris, sense contracte, etc. El treball és purament instrumental, és el mitjà que els permet automantenir-se (ser autònoms) o ajudar econòmicament la llar familiar i no s'identifiquen, com la majoria dels joves, a partir d'aquest eix. Quan parlen de què és el que els agrada o els fa estar bé a la feina parlen de les relacions amb els iguals, l'element decisiu per estar bé o no, ja que el treball en si no els suposa cap motivació. Però si les relacions amb els companys de feina són significatives aquestes es desplacen a l'esfera de l'oci i el consum (o són significatives perquè hi ha una identificació prèvia en l'oci i el consum), és a dir, es converteixen en significatives en el moment en que també són significatives durant el temps d'oci.

La manera en que cadascun dels joves viu la seva situació present és la seva interpretació subjectiva, i té molt a veure amb les expectatives de futur per a un mateix, basades, al seu temps, en la pròpia vivència i la observació de la realitat. La interpretació subjectiva d'aquesta situació es tradueix en:

- El treball és purament instrumental, és una manera d'aconseguir diners per passar-s'ho bé i mantenir-se.
- No es creen identificacions (directes) amb els companys de feina.
- El treball que realitzen no els satisfà, no compleix les seves expectatives.
- Tenen sensació d'inevitabilitat, no poden fer res per millorar la seva situació.

Per als joves amb una posició social més vulnerable el treball és instrumental i insatisfactori i la visió de futur continua sent instrumental i precària, la qual cosa els provoca malestar i resignació. La precarietat laboral afecta a la quotidianitat en general, la inseguretat té molt a veure amb l'angoixa, amb la impossibilitat de construir projectes a llarg plaç o la dificultat de tenir una llar pròpia. Aquesta situació i el malestar que comporta és viscuda com a individual, no s'identifica amb una situació col·lectiva. Estem parlant de la pèrdua de sentit davant de l'enorme contradicció entre les expectatives desitjades i la situació present. Això és expressat amb certa crítica, es queixen de que tothom pensa per ell mateix i prou, de que els sindicats i els partits polítics no els representen. Se senten impotents davant d'una situació que no els agrada i els hipoteca la vida i, davant d'això el que els queda és viure el present.

Busquen la realització en l'espai de l'oci i el consum, perquè aquest és un espai fugaç, un espai que els permet construir identificacions amb els iguals (anar de festa als mateixos llocs, practicar hobbies, vestir d'una determinada manera, escoltar cert tipus de música...). És un espai on poden ser i fer allò que teòricament els joves volen. Viure

abnegadament el present de l'oci i el consum els ajuda a no pensar en els altres fracassos.

D'altra banda, una variable importantíssima i que defineix molt aquest grup és l'emancipació de la llar familiar. L'emancipació, una llar pròpia i l'automanutenció, representa quasi un ritual de pas de jove a adult, canvia l'imaginari social d'un mateix i l'espai de l'oci i el consum perd protagonisme en detriment de l'autonomia que aconseguen amb la nova situació. Totes les persones que vivien en una llar pròpia ens parlaven, en els grups de discussió, d'un abans i un després d'emancipar-se, la pròpia emancipació és una experiència de reafirmació personal i d'identificació, valoren al temps lliure en si, el temps en que no estan treballant fora de casa, el temps per a un mateix, que no està necessàriament lligat al temps d'oci i consum.

D'altra banda, per aquests joves, va perdent sentit el treball ideal definit com a autorrealització personal, que els agradi i que sigui dinàmic i creatiu. Parlen de la necessitat vital d'unes millors condicions laborals i salarials, és per això que en parlem com a joves desencantats, desencant davant d'aquesta suposada posició final en el mercat de treball definida per l'autorealització personal. És present el desencant d'haver passat per una llarga trajectòria de treballs mal remunerats, temporals, inestables, etc., la manca d'expectatives reals més esperançadores i la no identificació col·lectiva a través del treball. Donen a aquest una funció instrumental i, tot i que és una situació conscient, criticada i insatisfactòria, tendeixen a donar menys importància a la funció expressiva, tant en el present com en el futur. La creació d'identitat i la construcció de projectes vitals es desplaça a l'esfera de l'oci i el consum.

2.2.2. Joves doblement heterònoms

En aquest grup hem inclòs els joves de classe alta i classe mitja que viuen a la llar familiar amb o sense ingressos propis, que tenen poca experiència en el mercat de treball, tot i que l'experiència que en tenen és també una experiència de precarietat.

Són joves que no s'identifiquen gens amb l'eix treball, el treball és purament un instrument per aconseguir ingressos extres a destinar en el mercat de l'oci i el consum. Per als joves més benestants, aquestes experiències laborals no tenen res a veure amb els que ells esperen del treball, són elements exteriors dels que desitgen com a trajectòria laboral. Per això les consideren com a no-feines o com a experiències *kutre-laborals* (anomenades així per ells mateixos). Per als joves que fan estudis de grau superior, universitaris o de tercer cicle, els contractes de pràctiques, beques o similars

més o menys relacionades amb el que han estudiat sí que són considerats treballs de la seva trajectòria desitjada, tot i que les condicions laborals siguin igual de precàries.

La interpretació subjectiva de les anomenades feines *kutres* té a veure amb:

- Els consideren treballs a part de la seva trajectòria professional.
- Valoren negativament i despectivament aquests treballs.
- No s'hi identifiquen gens, ni tampoc amb els companys de feina que també les fan.
- Voluntat de distanciar-se d'aquestes experiències i de les persones que les fan.

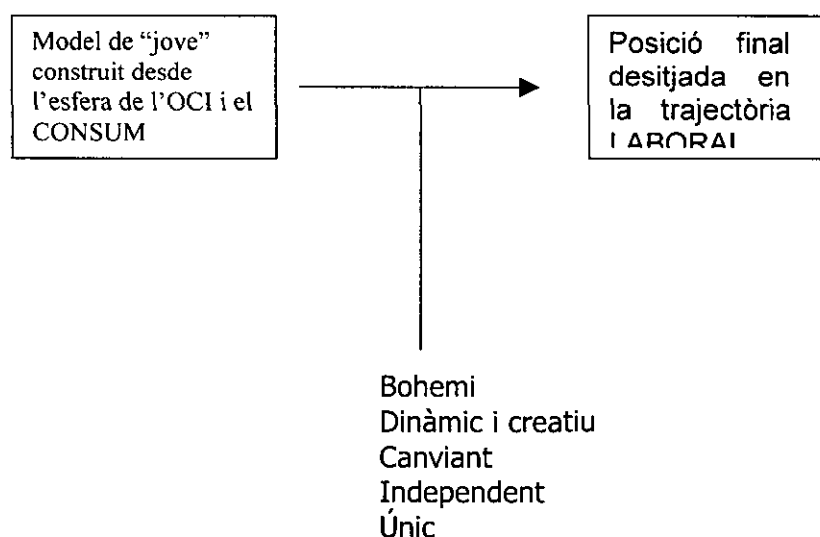
Com hem dit, són joves que acostumen a prolongar més que els del grup anterior els seus estudis. Són joves amb poca experiència en el mercat de treball (amb feines esporàdiques i que viuen a la llar familiar) i les seves expectatives de futur en l'àmbit professional se centren en l'autonomia, la creativitat, la plena identificació, la màxima realització personal...

Aquestes expectatives, per a la majoria de joves, no es corresponen amb les possibilitats reals i les condicions que ofereix el mercat laboral i, per tant, no s'hi arriba mai o, almenys, no s'hi arriba en el present ni en el futur pròxim. Aquesta mena d'expectatives, però, posades de manifest al definir la feina que els agradaria tenir, es refereixen a la voluntat de dotar al treball d'una funció expressiva. Al mateix temps, tal com hem explicat, donen al seu treball actual una funció purament instrumental (obtenen diners que els permeten accedir al mercat de l'oci i el consum), no tenen cap relació amb les seves expectatives ni desigs, i no els permet identificar-s'hi. Existeix doncs una contradicció entre la situació present i les expectatives de futur, al mateix temps que aquestes expectatives de futur no acostumen a esdevenir mai presents i, mentrestant, es realitzen en l'esfera de l'oci i el consum (sortir amb els amics, anar de festa...).

La distància entre la situació real i la situació esperada es pot traduir en les crisis de sentit de les que també parlàvem en els joves desencantats, un malestar produït per aquesta manca de realització d'expectatives. Però en canvi, al contrari del que succeeix amb els joves de l'altre grup, no viuen el malestar relacionat a l'àmbit laboral, perquè els treballs precaris que no els han agradat els interpreten com quelcom que no té res a veure amb ells, que únicament han fet per obtenir diners puntualment. Aquest és un exercici d'emascament de la pròpia vivència en el mercat de treball, convertir-les en

feines no importants, no-feines, feines a part de la seva trajectòria i que, al cap i a la fi, és com no treballar.

D'altra banda, el model construït de jove des dels mitjans de comunicació de masses com a ésser independent, autònom, dinàmic, bell... És el model que han desplaçat també com a model ideal en el món laboral. És a dir, es defineix l'ideal d'una posició final en el mercat de treball en els mateixos termes que es defineixen a ells mateixos en l'esfera de l'oci i el consum. Una definició, per tant, que no posa tant l'èmfasi en el treball en si i les condicions de treball, com en l'estil de vida desitjat:

És per això que parlem de joves doblement heterònoms, heterònoms en l'esfera de l'oci i el consum, i heterònoms en l'esfera del treball i la vida quotidiana, perquè hi ha traslladat també els models del mercat de l'oci (models no autònoms que, com ja hem explicat, no creen sentiments de pertinença col·lectiva, ni identitats estables, ans al contrari).

Per tant, segons la construcció de jove socialment acceptada, són encara més joves que els dels grups de joves desencantats: s'ho passen bé, no tenen preocupacions, no tenen càrregues familiars ni econòmiques, són hedonistes... Heterònoms en el sentit de que no posen en qüestió les definicions i els imperatius exteriors.

2.3. Estratègies de resposta

Davant la situació senyalada i el malestar que es genera, les estratègies de resposta que hem senyalat anteriorment varien segons el grup de joves al que estem

fent referència:

- 1) Els *joves desencantats* basen les seves estratègies de resposta en la resignació davant la situació laboral i la esperança de tenir una feina que els hi serveixi per treure els recursos econòmics suficients per poder-se *realitzar* en l'esfera del consum i l'oci.

Els *joves doblement heterònoms*, d'altra banda, basen la seva estratègia en la creencia en els estudis (credencialisme) com la porta per aconseguir una feina que no només els suposi diners sinó que els agradi i, en aquest sentit, consideren com no treball les experiències laborals destinades únicament a aconseguir certs diners.

BIBLIOGRAFIA

- Abelló i Carrión (1989): Cultura juvenil: la comunicació desamparada. Fundamentos. Madrid.
- Aglietta, M. (1979): Regulación y crisis del capitalismo. Siglo XXI. Madrid.
- Agulló Tomás, E. (1997): Jóvenes, trabajo e identidad. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Oviedo. Oviedo.
- Allerbeck, K. i Rosenmayr, L. (1979): Introducción a la sociología de la juventud. Kapelusz. Buenos Aires.
- Alonso, L. E. (1998): "Las transformaciones de la cuestión social" a *Gaceta Sindical*, nº 167.

- Alonso, L. E. (1998b): La mirada cualitativa en sociología. Fundamentos. Madrid.
- Berger, P. i Luckmann, T. (1996): La construcción social de la realidad. Barcelona. Herder.
- Alvira, F. (1983): "Perspectiva cualitativa/perspectiva cuantitativa en al metodología sociológica" a *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, nº 22.
- Amin, S. (1999): El capitalismo en la era de la globalización. Paidós. Barcelona.
- Artiles, A., i Miguélez, F. (1993): Paro juvenil y economía sumergida en España. QUIT-UAB. Barcelona.
- Balbo, L.(1978): "La doble presencia" a *Inchiesta VIII*, nº 32.
- Barbalet, j. M. (1988): Citizenship: rights, struggle class inequality. Open University Press. M. Keynes.
- Baudrillard, J. (1974): La sociedad de consumo. Sus mitos, sus estructuras. Plaza & Janés. Barcelona.
- Beck, U. (1996): La sociedad del riesgo. Paidós. Barcelona.
- Bell, D. (1977): Contradicciones culturales del capitalismo. Alianza. Madrid.
- Berger, P. L. i Luckmann, T.(1996): La construcción social de la realidad, Herder, Barcelona.
- Berger, P.L. i Luckmann, T. (1997): Modernidad, pluralismo y crisis de sentido. Paidós, Barcelona.
- Bergua, J.A.(1999): "De-finición y des-finiticación de la juventud. Una critica de la teoria estándar" a *Política y Sociedad*, nº32.
- Bilbao, A (1988): "El trabajador socializado" a *Revista Sociología del Trabajo*, nº 4.
- Bilbao, A. (1993): Obreros y ciudadanos. La desestructuración de la clase obrera. Madrid. Trotta.
- Bilbao, A (1999): Modelos económicos y configuración de las relaciones industriales. Madrid. Talasa.
- Borràs, V. (1996): "L'estructuració del consum a través de l'anàlisi de correspondències" a *Papers*, nº 48.
- Bourdieu, P. (1998): La distinción. Criterio y bases sociales del gusto. Taurus. Madrid.
- Bourdieu, P. i Wacquant, L. (1994): Per a una sociología reflexiva. Herder. Barcelona.
- Bravo Vergel, Y. (1997): "La cultura del trabajo en precario: hacia una sociedad desarticulada" a *Papers*, nº 51.
- Brune, F. (2000): "¿Consumir el mundo o transformarlo?" a *Le Monde diplomatique. Edición española*, nº 54.

- Camps, V. (1994): "La igualdad y la libertad" a Valcárcel, A. (comp.): El concepto de igualdad. Ed. Pablo Iglesias. Madrid.
- Cardús, S. i Estruch, J. (1984): Les enquestes a la joventut de Catalunya. Direcció General de Joventut, Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- Casal, J. (2001): "La transició dels joves a la vida adulta en el marc d'una societat en canvi" a Brunet, I. (dir.): Joves i transició al mercat laboral. ECSA. Barcelona.
- Casal, J. i Masjuán, J.M. (1991): La inserción social y profesional de los jóvenes. CIDE-MEC. Madrid.
- Castel, R. (1992): "La inserción y los nuevos retos de las intervenciones sociales" a VV.AA.: Marginación e inserción. Endymion. Madrid.
- Castel, R. (1997): Las metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado. Barcelona. Paidós.
- Castillo, J. J. (1987): "Introducción" a *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, nº 38.
- Castillo Castillo, J. (1989): "El creciente cometido instrumental del trabajo" a *Sistema*, nº 88.
- Castoriadis, C. (1988): Los dominios del hombre: las encrucijadas del laberinto. Gedisa. Barcelona.
- Combes, D. i Haicault, M.(1994): "Producción y reproducción, relaciones sociales de sexo y clase" a Borderias, C., Carrasco, C., i Alemany, C. (comp.): Las mujeres y el trabajo. Icaria, Barcelona.
- Debord, G. (1976): La sociedad del espectáculo. Castellote. Madrid.
- Dubet, F. i Martuccelli, D.(1998) En la escuela. Losada, Buenos Aires.
- Duclos, D (2000): "La exigencia universal de pluralidad" a *Le Monde diplomatique. Edición española*, nº 51.
- Dufour, D. (2001): "Transformación del sujeto en las democracias de mercado" a *Le Monde diplomatique. Edición española*, nº 64.
- Durkheim, E. (1976): El suicidio. Akal. Madrid.
- Erikson, E.H.(1980): Identidad, juventud y crisis. Taurus, Madrid.
- Erikson, E.H.(1989): Sociedad y adolescencia. S. XXI, Mèxic
- Esping-Andersen, G. (1993): Los tres mundos del Estado del Bienestar. València. Ed. Alfons el Magnànim.
- Fernández Durán, R. (1993): La explosión del desorden. La metrópoli como espacio de la crisis global. Madrid. Fundamentos.

- Fernández-Steinko, A. (1999): "Trabajo, sociedad e individuos en la España de fin de siglo" en Miguélez, F. y Prieto, C. (dir. y coord.): Las relaciones de empleo en España. Madrid. Siglo XXI.
- Fitoussi, M. (1999): "La globalización y las desigualdades" a *Sistema*, nº 150.
- Ferro, M. (2000): "La enfermedad como forma de rechazo social. El malestar en la globalización" a *Le Monde diplomatique. Edición española*, nº 60.
- Foucault, M.(1992): Microfísica del poder. La Piqueta. Madrid.
- Foucault, M.(1996): Tecnologías del yo. Paidós, Barcelona.
- Fromm, E. (1956): Psicoanálisis de la sociedad contemporánea. Fondo de Cultura Económica. México.
- Fromm, E. (1971): La crisis del psicoanálisis. Paidós. Buenos Aires.
- Fromm, E. (1980): Tenir o ésser?. Editorial Claret. Barcelona.
- Garrido, L., Serrano, C., y Toharia, L. (1999): "Empleo y paro en España: algunas cuestiones candentes" en Miguélez, F. y Prieto, C. (dir. y coord.): Las relaciones de empleo en España. Madrid. Siglo XXI.
- Gergen, K.J.(1992): El yo saturado. Dilemas de identidad en el mundo contemporáneo. Paidós, Barcelona.
- Giddens, A. (1994): El capitalismo y la moderna teoría social. Barcelona. Editorial Labor.
- Giddens, A.(1994): Modernidad e identidad del yo. El yo y la sociedad en la época contemporánea. Península, Barcelona.
- Gil Calvo, E. i Menéndez, E. (1985): Ocio y prácticas culturales de los jóvenes. Ministerio de Cultura. Madrid.
- Goffman, E. (1973): La presentación de la persona en al vida cotidiana. Amorrortu. Buenos Aires.
- Goffman, E. (2000): "Rubor y organización social" a Díaz, F. (ed.): Sociologías de la situación. La Piqueta. Madrid.
- Gorz, A. (1995): Metamorfosis del trabajo. Sistema. Madrid.
- Gorz, A. (1998): Miserias del presente, riqueza de lo posible. Barcelona. Paidós.
- Honneth, A. (1999): Desintegració. Fragments per a un diagnòstic sociològic de l'època. València. Tàndem
- Ibáñez, J. (1992): Más allá de la sociología. El grupo de discusión, teoría i crítica. S. XXI. Madrid.
- Ibáñez, J. (1994): Por una sociología de la vida cotidiana. Siglo XXI. Madrid.

- Ibáñez, J. (1996): "Cómo se realiza una investigación mediante grupos de discusión" a García Ferrando, M., Ibáñez, J., i Alvira, F. (comp.): El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación. Alianza. Madrid.
- Imbert, G. (1995): "Juventud y ocio. Hacia una cultura de la ociosidad" a *El Viejo Topo*, nº 84.
- Izquierdo, M.J.(1997): El tiempo no siempre es oro. Universitat Autònoma de Barcelona i Diputació de Barcelona. Barcelona.
- Juarez, M. i Renes, V. (1995): Vº Informe sociológico sobre la situación social en España. Fundación Foessa. Madrid.
- Lapuente, J. y Ortiz, D. (2000): "Las políticas laborales" a Adelantado, J. (coord.): Cambios en el estado del bienestar. Política social y desigualdades en España. Barcelona, Icària-UAB.
- Lazarsfeld, P., Jahoda, M., Zeisel, H., Los parados de Marienthal. La Piqueta, Madrid.
- Lope, A. i Martin, A. (1996): "Las relaciones entre formación y empleo: ¿Qué formación para que empleo?" a *Economía y Sociología del trabajo*, nº 27-28.
- Marinas, J. M. (2000): "Simmel y la cultura del consumo" a *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, nº 89.
- Marx, K. (1969): Manuscritos de Economía i Filosofía. Madrid. Alianza.
- Marx, K. (1987): La ideología alemana. Barcelona. Laia.
- Marx, K. (2000): El Capital. Libro III- Tomo I. Akal. Madrid.
- Prieto, C. (1994): Trabajadores y condiciones de trabajo. Madrid. Ediciones HOAC.
- Marshall, T.H. (1998): "Ciudadanía y clase social" a Marshall i Bottomore: Ciudadanía y clase social. Alianza. Madrid.
- McCarthy, T. (1990): "Filosofía y Teoría Crítica. Foucault y la Escuela de Frankfurt" a *Isegoría*, nº 1.
- Mead, G.H.(1982): Espíritu, persona y sociedad. Paidós, Barcelona.
- Miguélez, F. (1995): "Estrategias e ideologías de la flexibilidad" a *Mientras Tanto*, nº 60.
- Miguélez, F i altres (1996): Desigualtat i canvi. L'estructura social contemporània. Biblioteca Universitaria. Barcelona.
- Mingione, E. (1993): Las sociedades fragmentadas. Una sociología de la vida económica más allá del paradigma del mercado. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Madrid.

- Nash, M.(1993): "Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y la definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX" a Duby, G. i Perrot, M.: Historia de las Mujeres. Taurus, vol. 4, Madrid.
- Offe, K. (1990): Contradicciones del Estado del Bienestar. Madrid. Alianza.
- Offe, K. (1992): La sociedad del trabajo. Madrid. Alianza
- Offe, K. (1997): "Precariedad y mercado laboral. Un análisis a medio plazo de las respuestas disponibles" a VV.AA.: ¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo. Donosti. Gakoa.
- Ortí, A. (1994): "La estrategia de la oferta en la sociedad neocapitalista de consumo: Génesis y praxis de la investigación motivacional de la demanda" a *Política y Sociedad*, nº 16.
- Ortí, A. (1996): "La apertura y el enfoque cualitativo o estructural: la entrevista abierta semidirectiva y la discusión de grupo" a García Ferrando, M., Ibáñez, J., i Alvira, F. (comp.): El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación. Alianza. Madrid.
- Pecchinenda, G. (1998): Dell'identità. Communicatione, Bologna.
- Petras, J. (1996): "¿Qué ha pasado en España?" a *Ajoblanco*, nº 83
- Plant, R. (1992): "Citizenship, rights and welfare" a Coote, A. (ed.): The welfare of citizen. Rivers Oran Press. Londres.
- Piñuel Raigada, J. L. (1992): "La moda, o el aprendizaje de la integración por el cambio" a *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, nº 57.
- Procacci, G. (1999): "Ciudadanos pobres, la ciudadanía social y la crisi de los Estados del Bienestar" a García, S. i Lukes, S. (comps): Ciudadanía: justicia social, identidad y participación. Siglo XXI. Madrid.
- Recio, A. (1991): "La segmentación del mercado de trabajo en España" a Miguélez, F. i Prieto, C. (dirs.): Las relaciones laborales en España. Madrid. Siglo XXI.
- Recio, A. i Miguélez, F. (1993): Segmentación y precarización del empleo en Catalunya. CERES. Barcelona.
- Rifkin, J. (1996): El fin del trabajo. Paidós. Barcelona.
- Roche, M. (1992): Rethinking Citizenship: welfare, ideology and change in modern society. Polity Press. Cambridge.
- Rodgers, G. i J. (1992): El trabajo precario en al regulación del Mercado laboral. Crecimiento del empleo atípico en Europa occidental. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Madrid.

- Rodríguez Victoriano, J.M. (1999): "La sorpresa no era la emancipación adulta: autonomía virtual y dependencia real en la juventud española de la década de los noventa" a *Estudios de Juventud*, nº 45.
- Salvadó, A. (1998): Condicions de vida dels joves de la regió metropolitana de Barcelona. Institut d'Estudis Metropolitans. Barcelona.
- Sanchís, E. (1992): "Mercado de trabajo juvenil y políticas de empleo" a *Papers*, nº 39.
- Santos Ortega, J. A. (1995): Sociología del Trabajo. Tirant lo Blanch. València.
- Scott, J.W.(1993): "La mujer trabajadora en el siglo XIX" a Duby, G. i Perrot, M.: Historia de las Mujeres. Taurus, vol. 4, Madrid.
- Schnaith, N. (1994): "Metafísica del consumo" a *Política y Sociedad*, nº 16.
- Sennet, R. (1982): La autoridad. Alianza Editorial. Madrid.
- Santos Ortega, A. (1999): "Identidades formateadas: normalización del empleo inestable y participación juvenil" a *Estudios de Juventud*, nº 45.
- Torns, T. (1996): "Las asalariadas: un mercado con género" a *Papers*, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Touraine, A.(1993): Crítica de la modernidad. Temas de Hoy, Madrid.
- Valles, M. S. (1997): Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional. Síntesis. Madrid.
- Veblen, T. (1963): Teoría de la clase ociosa. Fondo de Cultura Económica. México.
- Verdaguer, J. (1989): "Trellat, atur i control de l'ordre establert" a *Món Laboral*, Primer semestre.
- Watson, T. (1994): Trabajo y sociedad. Editorial Hacer. Barcelona.
- Wilkinson, F. (1980): The dynamics of labour market segmentation. New York. Academic Press.
- Zapata, R. (1996): "Ciudadanía y Estados de Bienestar o De la ingravidez de lo sólido en un mundo que se desnewtoniza social y políticamente" a *Sistema*, nº 130.
- Zárraga, J. L. (1985): La inserción de los jóvenes en la sociedad. Ministerio de cultura. Madrid.
- Zubero, I. (1998): "La crisi del trabajo y el reto de la exclusión" a *Sociedad y Utopía. Revista de Ciencias Sociales*, nº 12.

